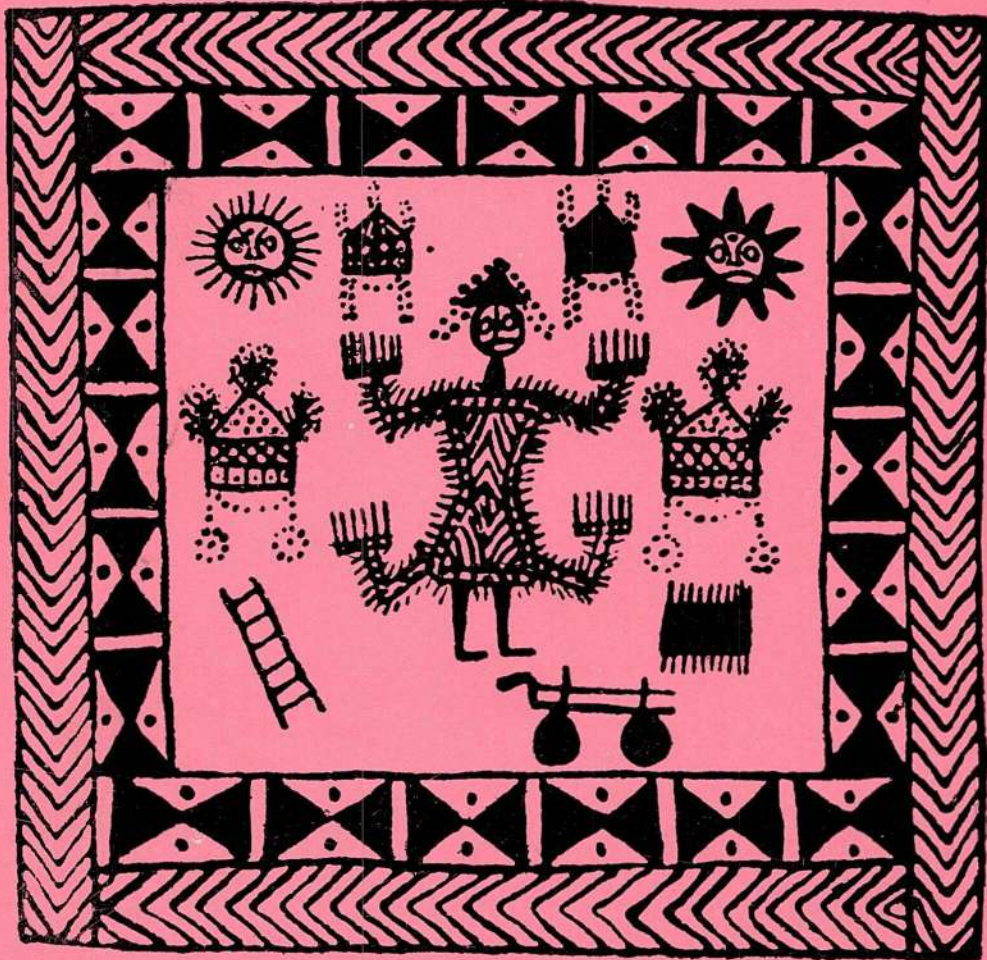

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune-1

Vol. XII, No. 2]

[September 1990

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

VOL. XII, No. II, September 1990

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observations on various aspects of tribal life.

We have great pleasure in bringing the 24th Issue of the Bulletin. In this Issue Dr. Lakshminarayana has effectively presented the factual conditions related to the domain of public health in tribal areas of Maharashtra State. Shri Sharad Kulkarni has described the historical background, the socio-cultural and socio-economic conditions of the Indigenous peoples, in a global perspective. Shri M. B. Surana and Shri S. R. Shevkari have discussed the salient features regarding the Administration of Scheduled areas and implementation of development programmes for the Scheduled Tribes in the State.

In the article entitled "Nutrient Intake of Selected Tribal Population in "Kinwat Areas", Vijaya Pande and Rohini Devi have presented comparative data on average intake of calories and proteins among the tribal groups. In the article "Herbal Medicines among the Mundas of Chotanagpur" Dr. Punam Kumari has discussed the culture-bound aspects in the Mundari Medicine in the Chotanagpur plateau, in Bihar. In their article, Shri R. R. Kulkarni and Shri G. G. Nandapurkar have discussed the sector-wise multifarious nature of Tribal Development Programmes.

In the article "Objectives and Salient Features of the S. Cs. and S. Ts. (Prevention of Atrocities Act, 1989), Mrs. P. N. Dalvi has discussed the usefulness of the said Act. In his article, John Gaikwad has traced the evolutionary pathway of Dr. Verrier Elwin's Policy for Tribal Development. Shri Ratnam Gotale has discussed the different facts of life of Madia women. He reviews the status of the Madia women in the family the society at large. Shri Vijay Sathe, argues that the development programmes so far implemented didn't take the heed of the real problems of the tribals.

Shri A. D. Joshi's article deals with the socio-economic problems for the tribal communities and their exploitation by the middle men, merchants and

money-lenders. He reviews the strategy of tribal development by the State Government and concludes that the co-operative movement is certainly a ray of hope in tribal development. Shri Panditrao has discussed the Planning of Ashram Schools in the Eighth Five Year Plan. In his article based on Census Data, John Gaikwad has critically analysed the decennial growth rate and the increase in S. T. population.

Prof. Rekha Talmaki has given a brief account based on the baseline information collected by the Department of Economics of S. N. D. T. Women's University, Bombay, under their project "Navanirman".

It is hoped that the papers presented in this issue will enable further and deeper insight into the problems and issues which in turn would help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. We hope that the material in this Issue will be of immense help to the Government Administrators and Executives, Social Scientists, Research Scholars and general readers also.

The views expressed in the articles are those of the authors, and not necessarily of the Government.

R. S. NEGI

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

VOL. XII, No. II, September 1990

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune 411 001.

Regd. No. RN-37438-79.

CONTENTS

	Editorial	Pages
	1. Health Conditions in Tribal Areas of Maharashtra State. — <i>Dr. Lakshminarayana</i>	1—4
Editor : R. S. NEGI (I. A. S.)	2. Indigeneous Peoples—A World Review — <i>Sharad Kulkarni</i>	5—10
Editorial Assistance : John Gaikwad	3. Administration of Scheduled Areas and Implementation of Programmes for the Scheduled Tribes in Maharashtra State. — <i>M. B. Surana &</i> — <i>S. R. Shevkari</i>	11—17
	4. Nutrient Intake of Selected Tribal Population in Kinwat Area. — <i>Mrs. Vijaya Pande &</i> — <i>Mrs. Rohini Devi</i>	18—19
Sketch on Cover : Dr. B. V. Bhanu, Deptt. of Anthropology, University of Poona.	5. Herbal Medicines among the Mundas of Chotanagpur. — <i>Dr. Punam Kumari</i>	20—24
Publisher : R. S. NEGI, Director, Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune 411 001.	6. Tribal Development Programmes: Availments and Changes. — <i>Dr. R. R. Kulkarni</i> — <i>Dr. G. G. Nandapurkar</i>	25—29
Printer : Manager, Yeravda Prison Press, Pune-411 006.	7. Objectives and Salient Features of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989. — <i>P. N. Dalvi</i>	30—33

CONTENTS---contd.

	Pages
८. डॉ. व्हेरियर एल्विन यांच्या आदिवासी विकासविषयक तात्त्विक धोरणप्रणालीची उत्क्रांती	—जॉन गायकवाड .. 34—41
९. माडिया स्त्रीजीवन	—रत्नम गोटले .. 42—43
१०. विकास आणि आदिवासी	—विजय साठे .. 44
११. सहकार आणि आदिवासी विकास	—अशोक जोशी .. 45—48
१२. आठव्या पंचवार्षिक योजनेत आश्रमशाळेचे नियोजन	—मो. ना. पंडितराव .. 49—50
१३. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या—जनगणनेच्या आकडेवारीचे शोधक विश्लेषण	—जॉन गायकवाड .. 51—53
१४. एस. एन. डी. टी. विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागाचा एक उपक्रम वृत्तविशेष	—(सौ.) रेखा तालमाकी .. 54—57
संस्थापरिचय	.. 57
शासन निर्णय	.. 58—59
सांख्यिकी माहिती	.. 60
परिपत्रक	.. 60—61
	.. 61—62

HEALTH CONDITIONS IN TRIBAL AREAS OF MAHARASHTRA STATE

Dr. LAKSHMINARAYANA,
Nehru Institute of Social
Studies, Tilak Maharashtra
Vidyapeeth, Pune-37.

Health is the prime mover of life. In this sense, it is said that "Health is Wealth". However, our tribal brethren still face serious problems in this regard. In this paper a modest attempt is made to understand health situation in tribal areas of Maharashtra State. In the process, several problems which have direct bearing on the health of tribals and the facilities provided in tribal areas in the State are also examined. In this context it is pertinent to note that the facilities provided in the tribal areas depend on policy measures adopted by the Governments. Hence, an attempt is made to obtain the glimpse of the same and its implications are analysed. The paper also suggests broadly the areas in which improvements are necessary. The data for this study is mainly based on secondary sources. However, first hand information is collected by interviewing a few medical personnel at Allapalli and Etapalli areas of Gadchiroli District in Maharashtra State.

Health Programme in Maharashtra

Health conditions in tribal areas present an alarming situation and as such it is very difficult even today to provide satisfactory health care to the people. The work done in this respect under the Tribal Development Block was

evaluated by the T. R. & T. I., Pune. It was found that the clientele expressed their dissatisfaction regarding the medical facilities provided to them. The main reasons attributed for the failure of the programmes are:-

- (i) Non-availability of medicines in most of the Health Centres;
- (ii) Long distance between the villages and the Health Centre;
- (iii) The medical facilities provided in the Blocks are not enough to check diseases such as T. B., Leprosy and Ringworm;
- (iv) The Family Planning Scheme has evoked little interest among the tribals due to the misconception, that the Government is intent on destroying, the tribal population.

In addition to this list it is also observed that Primary Health Centres are closed for want of staff. Due to inadequate finance, Construction of Sub-Centres could not be speeded up.

In the Fifth Five-Year Plan, the Planning Commission envisaged that the health services in the tribal areas should be planned with reference to the needs of each specific area. Hence the special problems of these areas can be identified and programmes

can be prepared with reference to those specific issues. To realise this goal the Planning Commission relaxed the norms in the tribal areas. A review of the efforts made in the direction has been taken in 1977 by T. R. & T. I., Pune. It is stated that the population served by each doctor is about 47,000 in tribal sub-plan area. The Report makes the following important observations:

- (i) Number of medical institutions at present available is entirely inadequately to serve even the minimum needs of the tribal people. For example, the average number of population served by a P. H. C. in the tribal areas varies between 41,000 in Peint Tahsil (Nasik District) and 1,47,000 in Gadchiroli Tahsil and the average is over 1,04,000 for the whole of T. S. P. area.
- (ii) There are wide differences in the ratio between the beds provided and the population in the Tribal Development Blocks and the Tahsil in T. S. P. area of the State. The population served by one bed varies between 7,000 in Murbad Tahsil and the average population served by one bed is 18,000 for the whole of T. S. P. area. However, the recommended

standard is one bed per thousand population.

- (iii) Tribal population of Maharashtra is still unable to get medical facilities adequately. Certain blocks like, Shahapur (Thane), Kalwan (Nasik), Nawapur and Shahad (Dhule) have a ratio of one doctor per 60,000 or more population.
- (iv) Infrastructure facilities to encourage serving in tribal areas is lacking. Due to lack of incentives in tribal areas personnel are not willing to serve. Obviously, shortage in the staff was noticed.
- (v) Primary Health Centres and Sub-centres are not well-equipped and adequately fed with necessary drugs and equipments required for operation.
- (vi) Apathy among tribals to visit health centres due to lack of adequate attention by the health personnel. Human approach towards patient is not there.

In brief, the Report observes that planning continues to be schematic and the more backward areas continue to be without effective health coverage. Planning and organisation of health services show not only regional imbalance but also lack of any rational consideration as their foundation. It is so partly because of lack of information about health needs. The Family Planning Scheme gave scope for a strong suspicion that the ulterior motive is that of extermination of tribals as a whole. This is mostly due to lack of effective propaganda and failure to provide correct information to the tribals.

According to the Evaluation Report on I. T. D. D. Jawhar, 1983, even after the relaxation of population norm of Primary Health Centre for tribal area from 50,000 to 25,000 still 11 Primary Health Centres are to be opened in the project area. Money supplied for construction is not fully utilised. Medicines supplied to Primary Health Centres are not sufficient. In all, 27 posts in various categories were vacant as on 31st March 1982. The health services in tribal areas cannot be improved unless the health personnel have an awareness of the practices of the local people.

When the researcher was on tour in Aheri and Ethapali areas the competent authorities in the field of health and local leaders brought to his notice certain important problems which will throw more light on this programme. They can be grouped under the following needs

- (i) Criteria for providing P. H. C's,
- (ii) Target approach
- (iii) Provision of medical facilities;
- (iv) Infrastructure facilities;
- (v) Personnel problems
- (vi) Impact of the programme

(i) Criteria for Providing Public Health Centres

When questioned about the policy of providing Primary Health Centres, the officials stated that earlier on the Government's policy was to allot one P. H. C. per Block. Now, for every 15,000 population one P. H. C. is provided. However, this policy has a lacuna. For example, Aheri Block has a population of about 70,000. If we apply the criterion of population it gets only 5 P. H.

Cs. But the area of the Block is vast and the distances between villages are quite considerable. Each village has roughly less than 500 persons and is about 10-15 kms. away from P. H. C.'s. To overcome this problem it can be suggested that P. H. Cs. should be established not on population basis in tribal areas but on area basis. While concurring with this idea, the District Health Officer, Gadchiroli opined that since the tribal population is scattered the criterion of population does not hold much water.

(ii) Target Approach

When questioned about the effectiveness of this approach with special reference to tribal communities, the Medical Officer at Aheri made a significant statement. He stated "target oriented schemes in tribal areas should not be there because the availability of technical know-how, transport facility, distance coverage pose problems. If the schemes are target oriented, manipulation of progress reports takes place to satisfy the higher authorities. Due to this the quality of work suffers and the quantity of work achieved is just on paper. For example, in the case of Family Planning Programme there is no difference in target fixed as far as tribal and non-tribal areas are concerned per thousand population, family planning operation target is ten whether it is Bombay or Aheri. How can this be called correct? In non-tribal areas adequate and better medical facilities are available, but not so in tribal areas. The crux of the problem is, after the Family Planning Operation, there are many instances of death of

tribal children due to lack of medical facilities. Moreover, tribal population is not increasing when compared to non-tribal population. This is a fact irrespective the Census Report, the figures of which, so far as tribals are concerned, are questionable. Taking these facts into consideration, target approach should be modified in tribal areas".

In this context, it is not out of place to mention that there is good response to Family Planning Programme. When questioned the tribal Patel at Krishnar, Ethapali, stated that the programme is good in the sense that each person who has undergone an operation gets some money. In other words, response to this programme is not the result of full awareness among the tribals of the need to control population but is based on monetary consideration. This fact is corroborated by some of the officials working in Aheri and Ethapali hospitals.

(iii) Provision of Medical Facilities :

In this context, the Project Officer, Etapalli, stated that due to inadequacy of the supply of medicines in P. H. Cs. patients are referred to district hospitals. However, most of the time P. H. Cs. vehicles are not in good condition which results in demoralising tribals when it is a question of getting their patients shifted to a long distance for treatment. In the same vein, the District Congress (I) President at Aheri pointed out that P. H. Cs. and sub-centres are insufficiently equipped with medicines. Basic and pressing necessities like facilities to administer anaesthesia without which operations cannot be conducted are lacking.

(iv) Infrastructure Facilities

Building and electricity including quarters for A. N. M. S. in tribal areas are a problem. Due to lack of transportation facilities tribals can not contact the medical personnel in time. Medical facilities provided through mobile dispensaries are yet to prove their usefulness in tribal areas as the dispensaries are not sufficiently provided with the required etc. To rectify the situation more mobile dispensaries with emergency medicines be provided in remote areas so that the tribals may be assured of their health care through government.

(v) Personnel Problems :

Due to the formation of new P. H. Cs. this problem is intensified to a certain extent. Earlier three medical officers were provided for P. H. Cs. Now only two medical officers are provided. In addition to this, personnel such as Sanitary Inspectors, Compounders A. N. Ms. are not adequate to meet the needs. Hence it is essential to rectify this defect at the earliest. In this context, the District Congress (I) President stated that the numbers of qualified doctors, particularly, lady doctors are short of requirements. As a result, delivery cases are not given required amount of care.

In tribal areas, the staff is posted mostly on punishment basis. As a result, the members of the staff do not work properly. To overcome this situation, the policy should be that of prize posting. Qualified officers with extra remuneration should be posted. In the long run this will be a help in improving health situation in tribal areas.

(vi) Impact of the Programme

The medical personnel in general observed that the response of tribals to the programmes such as immunisation, blindness and T. B. control is quite satisfactory. Hence the Government has expanded these programmes. The rapport between the medical personnel and the tribals is gaining momentum. In Aheri daily on an average 50-60 tribals both from Gond and Madia Gond approach the P. H. C. for treatment. They are aware of the Family Planning, Maternal and Child Health Care Programmes. The total effect of the situation is the degree of superstition prevailed once among tribals regarding health problems is at least reduced to some extent and the role of "Bhagat" is not as significant as it was once. However, due to lack of facility for supply of water for drinking and bathing, skin diseases and worm infections are common in tribal areas. Hence water facility is a must in tribal areas.

To sum up it can be stated that though there is the problem of communication in convincing the tribals and obtaining co-operation in health programmes, if the medical personnel take a little more pains to persuade the tribals, this problem can be surmounted.

The above facts suggest that health programme in tribal areas is not given the required attention which it deserves. The target fixed and facilities provided are not based on any rational assessment of the situation. Though there is a tall talk about moulding the programmes to suit the tribal area in actual practice this has not been done. It is mainly due to the fact that the people

who chalked out targets and allocated facilities on certain criteria did not take into consideration the practical difficulties like transportation, reaching the scattered population and did not correctly assess the extent to which a programme is suitable for tribals, for example, Family Planning. It also suggests that planning has not materialised from the grassroots level but was imposed from the top level. Unless these major defects are rectified and practical problems in different tribal areas are taken into account the health programme in tribal areas cannot make a headway in the desired direction.

At this juncture, it is beneficial to note the suggestions of the P.E.O. study (1987). The P.E. O.

Report (1987), aptly observes that more than curative medical help and assistance it is preventive medical and health care as well as education which is important in tribal areas. Hence, it has suggested a two-pronged strategy to solve this problem. In the first place, it has suggested to bringing all the tribal population under the umbrella of inexpensive medical care through a set of paramedical personnel and services. The paramedical functionary should also be assigned the role of an active health educator to educate the tribals and others in matters of personal hygiene and health as well as sanitation. Secondly, it has suggested setting up specialised but low cost hospitals in central places to suit the particular needs and requirements

of the tribal communities. A qualified doctor, with a supporting team of analysts, etc., should visit certain specified, important and centrally located tribal villages atleast once a week to assist the paramedical functionary and examine the cases which require his attention. The study has also suggested to considering the idea of opening bush hospitals in tribal areas. It has further suggested stocking medicine to meet the requirements of a fortnight in PHCs/Sub-centres and surprise checking of PHCs/Sub-centres to ensure their functioning. These suggestions should be implemented by the State Government.

REFERENCES

1. Government of Maharashtra (T. R. and T. I., Pune). A Study of Health Services in selected Tribal Areas (Mimeo, 1977) Also see, Government of Maharashtra (T. R. and T. I. Pune), Health Conditions of the Tribals in Maharashtra, (Mimeo) pp. 20-25.
2. A study of Health Services in Selected Tribal Areas, Op. Cit.
3. See, for details, Government of Maharashtra, (T. R. and T. I., Pune) Report on the Evaluation of Integrated Tribal Development Project, Thane (Jawhar) mimeo 1983.
4. Excerpts from the notes of Interview (Medical Officer and Health Inspectors, Gramin Hospital Aheri and Medical Officer, Ettapalli, District Health Officer (Aheri), 22/23, March 1986.
5. Government of India (PEO) Evaluation Report on Integrated Tribal Development Project (Feb. 1987) pp. 67-68.

INDIGENOUS PEOPLES--A WORLD VIEW

SHARAD KULKARNI.

(Indigenous peoples—A Global Quest For Justice, A Report for the Independent Commission on International Humanitarian Issues. London, Zed Books, 1987.)

Introduction

Adivasis have been called by various names such as Native Americans, Red Indians, Aborigines. These terms have never been accepted by the Indigenous Communities in different countries. They prefer to be known by their name of the tribe. However, the currently accepted name is Indigenous people. That comes close to the Indian equivalent Adivasi or Adibasi.

Till recently no one bothered to take a view of indigenous communities as a whole. Sociologists and Anthropologists studied a particular tribe or a particular area inhabited by a tribe. It is only now, after some awakening among the indigenous communities, that attempts are made to take a global view of their conditions. The book under review is the first published work covering the problems of tribal communities in the world as a whole. Before this work began, the UN Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities appointed a special rapporteur to study the discriminatory practices against indigenous communities. The special rapporteur completed his task and the final report came out after ten years in 1982. Only the final volume of the

report containing recommendations is available in the market. The book under review has borrowed a number of things from this report. The work being the first attempt to look at, indigenous people as a whole it is necessary to review it in some detail.

Background

The first part of the book discusses the problem of defining the term indigenous people and describes their conditions. There is one proposed by the Special Rapporteur in his final report. Indigenous communities, people and nations are those which, having a historical continuity with pre-invasion and pre-colonial societies that developed on their territories, consider themselves distinct from other sectors of the societies now prevailing in those territories, or parts of them. They form at present non-dominant sectors of society and pre-determined to preserve, develop and transmit to future generations their ancestral territories, and their ethnic identity, as the basis of their continued existence as peoples, in accordance with their own cultural patterns, social-institutions and legal systems.'

Indigenous peoples as defined above do not include minorities within Europe like Gypsies but do include hunting and fishing, people like Sami (Lapps) and Inuit (Eskimos). The main characteristics of indigenous people are their pre-existence, i. e., existence prior to the arrival of

another population, colonization by the outsiders resulting in dominance, cultural difference and self identification as indigenous. These are basically isolated and marginalized sections of the population. They are marginal to the main stream development of wider society. Many of them are nomadic or semi-nomadic and shifting cultivators.

A thing that separates most indigenous peoples from non-indigenous is their custodial concept of land and natural resources. They regard land or earth as a sacred living entity. It is to be treated as a trust inherited from the previous generations for safe keeping and for passing on to future generations.

Indigenous peoples are estimated to be around 200 million persons i. e., about 4 per cent of world population. They are spread over in different countries, Australia, New Zealand, Canada, U. S. A., States in South America, India, China and other countries in Asia. The Indian subcontinent is inhabited by about 1/3 of the total indigenous population of the world. These are countries like Guatemala, and Bolivia where they form a majority population. They form a very small percentage of total population in some countries like Brazil, whereas they are a significant minority in countries like India and China.

It must not be assumed that indigenous peoples are a uniform and homogenous group. The

groups are divided into different cultural and economic stages of development. There are still a few groups in the Amazon basin and Andaman islands that have remained fairly cut off from the non-indigenous. However, the majority of indigenous peoples have now developed regular and continuous contacts with the others. Non-indigenous peoples have a sort of paternalistic attitude to indigenous people and many are eager to civilize them. Some indigenous communities have been treated very badly by the settlers. The Speaniards did not consider the murder of native inhabitant as a crime. British settlers used to organize hunting parties to clear Australia of Aborigines.

Indigenous Peoples as Victims

When historians talk about the 'discovery' of America, Australia etc., they forget that these regions were inhabited by the indigenous people who were brutally massacred by the invaders coming from the so called civilized countries. They distorted or destroyed the rich indigenous political economic and cultural traditions. In America, the indigenous people were enslaved, sold on the auction block. They were pushed out of their territories. In Tasmania, a favoured Sunday sport was native hunting. The indigenous population in Australia was about 3,00,000 on the eve of colonisation. It was reduced to about 60,000 a century later. This happened in almost all the areas occupied by the Europeans. This violence used by the Europeans against indigenous peoples is well chronicled. Genocide was accepted as an integral part of colonial policy.

The new settlers took away lands occupied by the indigenous people who became dispossessed and dependent. At that time treaties were made with the indigenous chiefs but these were later violated.

The present situation of indigenous peoples is rooted in their colonial past. Indigenous peoples today suffer from a high proportion of unemployment, have very low income and poor health. The rate of infant mortality is very high and many are debt-bonded labourers. The level of education is very low due mainly to the apathy of the governments, language alienation, alien content and low paid inefficient teaching staff.

Evangelising religious attempt by fundamentalist missions impose their own view of the world on some people through the provision of material assistance and health care.

It is true that laws and constitutions of many countries provide for the protection of the indigenous peoples in their territories.

In India certain seats are reserved for the members of the scheduled tribes in legislations, services and institutes of advanced education. This has given them some protection and opportunities.

However, indigenous peoples are still subject to discrimination, mal-treatment and atrocities at the hands of army, police and the non-indigenous rich. It is necessary to create public awareness about the plight of indigenous communities who have been hitherto victims of civilization and development.

Invasion

Till recently indigenous peoples' lands were thought of as barren wastelands. Now some of them have been indentified as areas of vital national and international importance. Increasing population is moving into these areas and the last frontiers of forest, desert, mountain and tundra are being invaded for development. Multi-nationals are exploiting these areas for wood, minerals and other resources. Indigenous peoples were the first victims of the rush of large dams in the U. S. A. This has spread to several countries depriving indigenous peoples of their lands and forests.

Some States trying to move some people in indigenous areas. Bangladesh citizens are being moved into Chittagong Hill tracts. Similar trends appear in West Popua and hill areas of Burma.

These invasions have stimulated the formation of new organisations of indigenous peoples that have now begun to resist these.

Indigenous Movements and Aspirations

There is a high degree of indigenous consensus in indentifying issues. However, there is no uniformity among indigenous peoples just as there is no uniformity among States. There are indigenous persons who are working among the dominant society, there are those who maintain few links with the dominant society and there are a few who subsist as hunters and gatherers and are isolated and distant from it. Nor are the prevailing national political systems in which indigenous people live all alike. Again economic

systems are also different in different countries. In spite of this, there is a general trend towards forming a strong international lobby. Some indigenous organisations from different countries formed the World Council of Indigenous Peoples in 1979.

A number of groups concerned about the conditions of indigenous peoples have been formed in some countries. These include the Anti-slavery Society and the Survival International in England, International Working Groups on Indigenous Affairs in Denmark, Austria, Holland and other countries.

Differences in terms of perceptions and leadership with differing aspirations and goals create difficulties in achieving the co-operation required to pursue common goals at the global level. Yet the process is going on.

Indigenous peoples in different countries are now using law courts and are resorting to demonstrations, civil disobedience and even arms to resist invasions on their culture and lives. Their demands are of two main kinds: political demand for self-determination and economic and cultural demands for land rights and respect for cultural traditions.

Self-determination is again defined by different groups in different ways. The World Council of Indigenous Peoples defined it as: All indigenous nations have the right of self-determination. By virtue of this right, they may freely determine their political status and freely pursue their economic, social, religious and cultural development. 'Few indigenous peoples' organisations seek full independence like the Kanaks

in New Caledonia, Malanesians in Papua, New Guinea or Vanatu. Many indigenous groups want self governing autonomous territories like Karen in Burma, Hill tribes in Bangladesh and some groups in India.

Some groups want even less, and by self-determination they mean control over day-to-day running of their lives or autonomy. Some want generally recognised democratic rights. The minimum all want is control over their land and resources.

Indigenous peoples are not uncompromising in their political and economic demands. What they seek in essence is recognition by governments and the international community, of their existence, of their problems and perspectives. They want recognition that their land is essential for their economic, political and spiritual needs. They want recognition of their right to develop their own culture, language and customs. They want an end to their victimisation and ethnocide. All these demands revolve around survival, which is integrally tied to the land; Mother Earth.

Issues

A section of this small report outlines the issues faced by the indigenous peoples all over the world. These issues arise out of mining, dams, forests.

Mining

Continuous extension of Mining operation into indigenous areas have deprived large sections of indigenous peoples of their lands and resources, brought them into contact with minors and others employed by the multinationals with consequent atrocities and diseases.

Dams

Dams have displaced millions of indigenous peoples all over the world with little benefit to them. Super dams at Mahaveli in Sri Lanka, over Narmada in Gujrat and Madhya Pradesh, in Philippines are going to add to this massive displacement. Promises made to displacees before the construction of these dams are broken as soon as the projects are ready. Large dams are disastrous for indigenous peoples and destroy their economics, and habitats, disrupt their social systems and submerge or otherwise desecrate sites of their religious and cultural importance.

Forest

Till recently most of the indigenous communities lived in densely forested areas. Now to satisfy their increasing demands of pulp for paper and hardwood, big companies have undertaken huge forest exploitation projects. It is estimated that since 1950, over half of the world's forests have been destroyed.

The two causes of deforestation are (1) Ungoverned short term development because governments have seen their forests as sources of immense natural wealth, and (2) Desperation because many landless peasants have moved into forest for cultivation to escape the wretched poverty of their own regions. These pressures are destroying countless indigenous communities and the forest on which they depend. Reforestation programmes have not been able to compensate for the loss of natural forest.

STRUGGLE FOR SURVIVAL

Relocation :

Government-sponsored Programmes of relocation of populations are radically altering the demographic balance of regions of low population density where indigenous peoples live. This process is affecting indigenous peoples in Bangladesh, Brazil, Honduras, Indonesia, Peru and some other places. Resettlement or transmigration is a government programme in Indonesia and till recently it was supported by the World Bank. Such programmes are justified in the name of over population, though sometimes the intention is to reduce the majority of indigenous peoples in a given area. At some places such attempts create ethnic conflicts as in Bangladesh and Indonesia. This colonisation disrupts the social and economic systems of the local indigenous peoples and threaten their survival.

Militarisation

As Einstein remarked 'It is characteristic of the military mentality that non-human factors are held essential, while the human being, his desires and thoughts..... are considered as unimportant and secondary'. Since the Second World War some territories of indigenous peoples have become areas of strategic importance to the nuclear powers. Their lands which had oceans have been used for military exercise, nuclear tests and for the establishment of military bases. In the homelands of the Inuit (Eskimos) in North Canada, the U. S. A. has established a string of warning stations. Since 1964 over 200 atomic and hydrogen bombs are reported to have been detonated in the Pacific regions.

These have devastated vast stretches of lands and military occupation of small pacific island has distorted their economics. Military action has cost countless lives.

Genocide

Genocide is defined by the United Nations as 'any act committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnic, racial or religious group, Ethnocide is the condition under which an ethnic group is denied the right to enjoy, develop and transmit its own culture and language.

The massacres of indigenous peoples are facts of history. Even today indigenous peoples describe the Present Killings of Ache Indians in Paraguay, of Indians in Guatemala and of tribal people in Bangladesh as acts of genocide.

Relocation and resettlement of indigenous peoples in countries like Brazil and Guatemala can be called ethnocide. Forced education in alien language and modernisation also destroy indigenous culture. According to the Indonesian government policy, the indigenous languages are banned from schools and only the national language is taught.

Action

In the final part of the Report different types of actions that affect the indigenous peoples and their culture are briefly described.

National Action

Indigenous peoples throughout the world face continued loss of their land, cultures and languages. They are becoming displaced, dispossessed and are driven to destitution and their very survival is threatened. This situation

cannot be changed unless there is a dramatic change in government policies and practices. Governments must recognise that in order to survive and develop, indigenous people need an adequate land base. Secondly it is essential to establish some mechanism for consultation on and discussion of the size, situation and legal and other dispositions of indigenous peoples' lands. Thirdly, anybody which is set up by Governments to consider the question of land rights should ensure that the indigenous peoples concerned are fully consulted on equal terms.

There are laws that seek to protect the land rights of the indigenous peoples in many countries including Brazil and India. However their implementation is slow on inadequate. Some States hesitate giving indigenous peoples unequivocal rights to natural resources. Government bodies created to defend the interests and promote the welfare of indigenous peoples have often chequered histories. Any organ established by government for the benefit of indigenous people can only serve its purpose if it is autonomous and composed for the most part of genuine representatives of the indigenous peoples. The key element of the government's approach to indigenous peoples should be meaningful consultation and negotiation on equal footing. The responsibility of governments must be to ensure that an equitable share of the benefit arising from development on their land accrue to indigenous people.

Corporation

The business of Trans-National Corporations have a great impact on the lives of indigenous peoples.

Different corporations have undertaken activities like forest exploitation, mining, road construction, dam building without any regard for the safety and welfare of indigenous peoples. It is necessary to frame some code of conduct for such corporations.

International Action

The World Bank

Till recently the World Bank attested projects in underdeveloped areas without any regard to their effects on indigenous peoples. Several protests were made against such assistance both by the indigenous and other support groups. As a result, the World Bank had to formulate a specific policy for the indigenous people which was published under the title **Tribal Peoples and Economic Development** in May 1982. The Bank is now careful in assisting projects that may adversely affect the welfare of indigenous peoples.

United Nations

United Nations and its several organs are supposed to look after the welfare of all people in the world. The UN Charter requires governments to promote human rights and fundamental freedoms for all without distinction as to race, sex, language or religion. Article 27 of the Covenant on Civil and Political Rights makes a specific reference to minorities. 'In those state in which ethnic religious or linguistic minorities exist, persons belonging to such minorities shall not be denied the right, in community with the other members of their groups, to enjoy their own culture, to profess and practice their own religion, or to use their own language'.

In 1983 the UN World Conference to combat Racism and Racial Discrimination endorsed 'the right of indigenous peoples to maintain their traditional structure of economy and culture, including their languages, recognised the special relationship of indigenous peoples to their land and stressed that land, land rights and natural resources should not be taken away from them.'

UN Working Group on Indigenous Populations

The Sub-commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities appointed in 1971 Mr. Jose R. Martinez Cobo as a Special Rapporteur/ to make a complete and comprehensive study of the problem of discrimination against indigenous populations. The study took several years and its final report is divided into five volumes. This is the most comprehensive study of indigenous peoples in the world. The Report contains a conclusion that the present international instruments are not wholly adequate for the recognition and promotion of the specific rights of indigenous populations as such within the overall societies of the countries in which they now live.

In 1982, the Working Group on Indigenous Populations was established with five members drawn from the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities Working Group is asked to 'review development pertaining to the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms of indigenous peoples and to give special attention to the evolution of standards concerning the rights of indigenous

peoples'. The UN Working Group meets every August at Geneva and indigenous representatives or members of the support groups prescribe the developments in different countries. The work of reviewing events that affect indigenous peoples and of drafting standards for them is going on and may take some more years.

The International Labour Organisation

The ILO has been the first international organisation that took special steps to protect indigenous peoples. It carried out some studies on the situation of indigenous work in 1929. It established in 1926 a Committee of Experts on Native Labour in order to elaborate international standards for their protection. This process led to be formulation of several instruments for the protection of indigenous workers.

In 1953, the ILO published its first comprehensive study of the working and living conditions of indigenous peoples. On 5th June 1957, it adopted a **Convention concerning the Protection and Integration of Indigenous and other Tribal and Semi-Tribal Populations in Independent Countries** (ILO Convention 107 of 1957). Till its revision in 1989, this was the only international instrument dealing exclusively with the problems of indigenous peoples. The Convention was ratified by only 27 countries including India. The Convention contained 37 articles divided into 8 parts dealing with general policy as well as specific issues such as land conditions of employment, vocational training, rural industries, social security and health. It was the only Convention that

recognised the right to collective ownership of land. However, its orientation was towards **integration** of the indigenous peoples into dominant society and **development** in the Western sense. Indigenous peoples' representatives strongly objected to the Convention's paternalistic approach. In 1985 the ILO began the process of revising this Convention and now there is a revised Convention called **The Convention on Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries** (No. 169 of 1989).

As we have stated earlier this is the first work that has attempted to take a review of

the indigenous peoples and their conditions all over the world. The report is brief and does not go into the details of ethnocide of indigenous peoples. Nor does it describe their problems in detail. The report covers events upto 1987 and a lot has occurred later. The ILO Convention has been revised in 1989 and the work of the UN Working Group on indigenous populations has progressed further. Some new books dealing with the indigenous peoples have appeared after the publication of this report. Notable among these are **Indigenous Peoples, a field guide for development** by Narby and Townsend,

published by OXFAM in 1988, **Report from the Frontier** by Julian Berger and the **Indigenous Voice - Visions and Realities** in two volumes edited by Roger Moody, both distributed by Zed Books, London. All these deal with different aspects of indigenous communities in detail. Different books dealing with tribes in specific areas have also been published. Compared to these the report under review appears to be rather general and elementary. However, all the scholars and social workers who are interested in indigenous communities will find this work extremely interesting and useful.

ADMINISTRATION OF SCHEDULED AREAS AND IMPLEMENTATION OF PROGRAMMES FOR THE SCHEDULED TRIBES IN MAHARASHTRA STATE

1. SHRI M. B. SURANA and
2. SHRI S. R. SHEVKARI

Introduction

1.1. The Administration of Scheduled Areas under the Fifth Schedule (Article 244 (1)) visualises division of responsibility between the State Government and the Central Government. The State Government is charged with the duty of screening legislations unsuitable for extension to the tribal areas and of framing regulation for their peace and good. The Government with a particular reference to the protection of tribals land, allotment of waste land and protection against exploitation by money-lenders has to enact legislations. It has also to implement the special schemes for the welfare of Scheduled Tribes living within its boundaries as well as schemes for their general development.

1.2. The Central Government's responsibility intends to providing guidance in regard to the Administration of the Scheduled Areas and additional funds required to raise the level of administration and the standard of the life of the tribal communities. It has to give direction to the State Government regarding the implementation of the particular schemes, priorities in their implementation and the general administration of the tribal areas.

1.3. The Scheduled Areas have been constituted with the following two distinct objectives.

- (1) To assist the tribals to enjoy their existing rights.
- (2) To develop the Scheduled Areas and to promote the economic, educational and social progress of the people.

1.4 Coverage under Scheduled Area in the State

According to the Scheduled Areas (Maharashtra) Order, 1985 the Scheduled Area in the State is spread over in 11 districts; e.g. (1) Thane, (2) Dhule, (3) Nashik, (4) Jalgaon, (5) Ahmadnagar, (6) Pune, (7) Nanded, (8) Amravati, (9) Yavatmal, (10) Chandrapur and (11) Gadchiroli, comprising of 5691 villages and 13 towns with the geographical area about 42,000 sq. kms. It is near about one seventh of the State's total area. The details of Areas and Population covered under Scheduled Areas are presented in the Annexure-I. According to 1981 Census, the tribal population of Maharashtra State is 57.72 lakhs (which account for 9.19% of the total population).

1.5. The statistical information recorded in the Annexure-I highlights that according to 1981 Census the Scheduled Area in the State covers the total population of 37.54 lakhs. Out of the total population 23.06 lakhs is tribal population. The percentage of tribal population with total tribal population in the State covered under Scheduled Area

works out to 40 per cent. Hence 60 per cent of the Scheduled Tribe population is outside the purview of Scheduled area. The percentage of concentration of tribal population in the Scheduled Area, with the total population in the Scheduled Area works out to 61.43 Per cent.

Powers to the Governor

2.0. In exercise of the powers conferred by sub-paragraph (2) of paragraph (6) of the Fifth Schedule to the Constitution of India, the President rescinded the Scheduled Areas (Part-A States) Order 1950 and the Scheduled Areas (Part-B States) Order, 1950 and promulgated the Scheduled Areas (Maharashtra) Order, 1985 in consultation with the Governor of the State.

2.1 The Scheduled Areas are administered as the part of the State in which they are situated. The following powers have been delegated to the Governors :—

- (1) To modify central and state laws in their application to them;
- (2) To frame regulation for their peace and good in particular for the protection of rights of the tribals in the allotment of waste land and protection from money lenders.

Thus the Constitution of India has made the provisions to protect the rights of the tribals in land, to guard them

1. Deputy Director, T.R. & T.I., Pune--1
2. Research Assistant, T.R. & T.I., Pune--1

against exploitation by money lenders and to preserve their social and cultural life.

Tribal Sub-Plan

3.0. The Directive Principles of State Policy as enunciated under Article 46 of the Constitution enjoins upon the State to promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people and in particular of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes and to protect them from social injustices and all forms of exploitations the comprehensive view of the tribal problems was first taken on the eve of Fifth Five Year Plan and the new strategy known as 'Tribal Sub-Plan Strategy' was evolved, which emphasises not only the developmental programmes but also on protective measures. It also gives emphasis not only on area development but also on economic and social development of the individual Scheduled Tribes. This strategy was introduced for the first time in the State in the year 1976-77 with the following main objectives in view :—

(1) To narrow down the gap between the level of development of Sub-Plan Area and other areas of the State;

(2) To improve the standard and quality of the tribal community;

(3) To tackle important problems confronted by the tribal people;

(4) To eliminate exploitation of the tribals so as to speed up the process for social and economic development and to build up inner strength of the people and improve their organisational capacity.

Under the Tribal Sub-Plan strategy, area of tribal concentration were carved out made into

Integrated Tribal Development Projects. There are in all 19 I. T. D. Ps. in the State. One Special I T. D. P. for the Primitive Tribes viz. Madia Gond has been carved out, the special schemes with the allocation of separate funds are formulated for them. The provision and expenditure under T. S. P. Area since 1981-82 is given in Annexure-II.

Additional Tribal Sub-Plan area

3.1 There are certain pockets of tribal concentration which fail to fulfil the population criteria prescribed by the Government of India for T. S. P.; but they contain the sizeable tribal population. The State Government has decided that these pockets of tribal concentration should also be given the benefits of Tribal Sub-Plan and therefore directed to cover them under Additional Tribal Sub-Plan Area. All the benefits which are given to the tribals in the Main Sub-Plan Areas have been extended to the tribals in this Area. The State Government has submitted the proposal of such 4 I. T. D. Ps.

for inclusion in the Scheduled Areas conforming T. S. P. Areas.

M. A. D. A. Pockets

3.2. There are in all 34 M. A. D. A. Pockets and 21 Mini-M. A. D. A. Pockets in the State. They cover 1155 and 301 villages respectively. According to the 1981 Census the total population covered in M. A. D. A. and Mini-M. A. D. A. Pockets is to the tune of 6.65 lakhs and tribal population to the tune of 3.87 lakhs. The various programmes of economic and educational upliftment of tribals in these pockets have been undertaken.

Profile of Scheduled Tribes in Maharashtra

3.3. As per Part IX of the Appendix-I to the Scheduled Castes and Scheduled Tribes Order (Amendment) Act, 1976 there are in all 47 Scheduled Tribes communities in Maharashtra. Among these 47 Scheduled Tribes, those having large population are the Gond, Bhil, Mahadeo Koli, Warli, Kokana, Thaka/Thakur, Katkari, Gamit, Kolam. The details of the district of their concentration are given below :—

Main Tribes in Maharashtra

Sr. No.	Name of the Scheduled Tribe	Districts wherein the tribal is concentrated
1	Bhil	Dhule, Nashik, Jalgaon, Ahmednagar, Aurangabad
2	Mahadeo Koli	Nashik, Pune, Ahmednagar, Thane
3	Gond	Chandrapur, Gadchiroli, Yavatmal, Nanded
4	Warli	Thane, Nashik
5	Thakar/Thakur	Thane, Raigad, Pune, Nashik
6	Kokna	Nashik, Dhule, Thane
7	Katkari	Raigad, Thane, Pune, Ratnagiri
8	Gamit	Dhule
9	Kolam	Yavatmal, Nanded
10	Other tribes	Amravati, Parbhani, Thane, Nanded, Nagpur, Bhandara and other districts.

3.4. The Scheduled Tribes living in the inaccessible areas have managed to maintain their cultural heritage through centuries of seclusion. Their characteristic tribal dances and folklore are a part of their heritage. Their main occupations are agriculture, cattle rearing, felling of trees, cutting of wood, collection of minor forest produce and selling them in nearby markets.

3.5 These different Scheduled Tribes have different background, culture, languages etc. Not only that, their levels of development are also different while some tribes can be said to be fully developed, other are in developing stage and some of them are still at a primitive stage.

Primitive Tribes

3.6. The Government of India have approved 3 most Primitive Tribes in the State. They are Katkari in Raigad and Thane Districts; Kolams in Nanded and Yavatmal Districts; and Madia Gond in Bhamragad area in Gadchiroli District of this State. The State Government has formulated the projects and programmes for the development of these tribes. The programmes for these tribes envisage the provision of shelter-cum-huts, supply of Goats and poultry birds, units, and rehabilitation of families and supply of agricultural inputs. A Special Central Assistance is made available by the Government of India for these programmes every year.

Administrative Machinery for Scheduled Area and T. S. P. Area

4.0. There is no separate administrative machinery for the Scheduled Area in the State. Since the Scheduled Area in this State is

fully emerged with the Sub Plan Area, the administrative machinery enunciated for the Tribal Sub Plan Area subserves the Scheduled Area.

4.1 The various developmental schemes in the nature of infrastructure and individual beneficiary oriented are taken up under the T. S. P. Area. Most of the schemes are implemented by the concerned administrative departments, e.g. Public Works Department, Agriculture Department. The Tribal Development Department which came into being on 3rd May 1983, plays the role of co-ordination and monitoring in so far as the schemes implemented in T. S. P. areas are concerned; controls the funds once they are budgeted under the TSP Areas. It also accords administrative approval to the various schemes implemented by other Departments under the TSP Programme.

4.2. This schemes captioned as "Backward Class Welfare Sector" are however, implemented by the Tribal Development Department itself. These schemes mainly pertain to tribal education like Ashram Schools, Hostels for Scheduled Tribe Boys and Girls' Grant of Scholarships and Tuition Fees and other welfare schemes like supply of Electric motor pumps and oil engines and housing.

4.3. Though there is a common administrative set-up to overview the implementation of the schemes executed by concerned Departments and the Tribal Development Department, there are two sets of administrative machinery for implementation and co-ordination of the schemes at the lower level. One set is designed to implement

the schemes under Backward Class Welfare Sector i. e. Special Tribal Development consists of-(1) Director, Tribal Development, Nashik (2) Director, Tribal Research and Training Institute, Pune (3) The Managing Director, Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation Ltd., Nashik.

4.4. The second administrative set-up mainly for co-ordination and monitoring of the various schemes executed by other Departments comprises of two Additional Tribal Commissioners Nashik/Nagpur and 20 Project Officers of the I. T. D. Ps. It must be pointed out that there is no water-tight compartment between two sets of administrative machinery.

4.5. In addition to the above administrative machinery certain committees at State/District and Project level have been set-up with the offices of the Department like Revenue and Rural Development Department by appropriating designations to feel them involved in the Tribal Development.

State Level

(1) State level Cabinet Sub-Committee of T. S. P. headed by the Chief Minister decides the policy and other important matters;

(2) The Tribal Advisory Council again headed by the Chief Minister and Minister for Tribal Development as its Chairman and *ex officio*, Vice-Chairman is set-up to advise the Governor on important matters concerning Tribal Development;

(3) Separate Department of Tribal Development headed by Cabinet Minister and assisted by a Minister of State;

(4) A Secretariat of Tribal Development headed by a Secretary;

(5) Tribal Development Commissioners with the function of planning and monitoring under him.

Divisional level

4.6. (i) A Divisional Commissioner of the Revenue Divisions of the State are responsible for implementation of the T. S. P. Schemes in their respective regions. To guide and direct the Collectors and Chief Executive Officers in their Divisions in the matters of Tribal Development;

(ii) The two Additional Tribal Development Commissioners also assist the Tribal Development Commissioner by co-ordinating and monitoring the programmes.

District level

4.7. There are no separate full time District level Officers apart from the District Officers of various Departments for the implementation of T. S. P. schemes. The Collectors of the Districts and the Chief Executive Officers of the Zilla Parishads designated as Ex-officio Deputy Tribal Commissioner and Additional Deputy Tribal Commissioner respectively. The Collectors are responsible for overall supervision of the implementation of Tribal benefits schemes of the Districts, while the Chief Executive Officers are responsible for implementation of local sector schemes. With a view to achieve proper and effective co-ordination the Project Officers of I. T. D. Ps. are placed under the Collector.

There is a Special Executive Committee of the District Planning and Development Council for

every T. S. P. District for formulating District level schemes of Tribal Development.

Project Level

4.8. At the Project level implementation Committee under the Chairmanship of Additional Tribal Development Commissioner, is at work. The Project Officer is its Member-Secretary, and all other implementing officers are its Members. This Committee is required to meet every month to review the progress of Tribal Development Schemes.

Directorate of Tribal Development at Nashik

4.9 Directorate of Tribal Development, Nashik is assisted by the Joint Director and two Deputy Directors at the regional offices at Nashik/Nagpur along with 20 Tribal Development Officers located at different part of the State.

4.10. This Directorate looks after Ashram Schools, Backward Classes and Tribal Hostels and other matters concerning tribal education and the schemes, supply of Electric Motor pumps and oil engines to tribal farmers and the scheme of housing.

The Directorate of Tribal Research and Training Institute, Pune

4.11. It has been set-up in 1962. It has played very important role in planning of Tribal Development Programmes. It is engaged in action-oriented research relating to various aspects of tribal life and development, evaluation of Tribal Development Programmes. It imparts training to the officials working in the Tribal Development and also to the non-officials.

4.12 For the purpose of conducting research into general and Special areas of economic activities pervaling the tribal life, it maintains the "Data Bank" on the socio-economic aspects of tribal life.

Caste Verification Cell

4.13. This Institute has also been entrusted with the work of Caste verification in regard to education and service matters.

Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation Ltd., Nashik

4.14. The Corporation which was established in 1972 with a limited purpose of supplying essential consumer goods to the tribals and running of Ashram Schools has expanded its activities in the course of the last many years and is now mainly responsible for the following activities :—

(a) Purchase of the specified agricultural and minor forest produce in the notified tribal areas;

(b) Supply of essential commodities to the tribals;

(c) Providing consumption finance to the tribals;

(d) Supply of articles to Ashram Schools;

(e) Operation of the loan portion of the Nucleus Budget.

The Board of Directors of the Corporation is headed by the Minister, Tribal Development, as its Chairman and the Minister for State for Tribal Development as Vice-Chairman. The Corporation is headed by a Managing Director. He is assisted by three General Managers. There are eight Regional Offices headed by Regional Managers and a number of Sub-Regional Offices headed by

Sub-Regional Managers. The Corporation acts as the Chief agent of the Government in the Monopoly Procurement of the specified produce of the tribals. The Adivasi Co-operative Societies function as the sub-agents of the Corporation.

Anti-exploitative Measures

5.0. The State Government has a long tradition of protective legislation for the weaker section of the society including the tribals. The special enactments are as under :-

5.1. The Maharashtra Land Revenue Code and Tenancy Laws (Amendment) Act, 1974 :

It deals with restoration of tribal land involved in illegal transfer to non-tribals;

5.2. Maharashtra Restoration of Lands to Scheduled Tribes Act, 1974 :

It provides for the restoration of such tribal land which was involved in legal and valid transfer including exchange effected between 1st April 1957 and 7th July 1974;

5.3. Maharashtra Tribals Economic Conditions (Improvement) Act, 1976 :-

This is an important piece of legislation to protect the tribals against exploitative practices and to bring about economic improvement of the tribals. It provides for suitable alternative arrangement in tribal areas, for marketing of produce and provide credit needs of the tribals through the State Government and other specified agencies;

5.4. Maharashtra Sale of Trees by Occupants belonging to Scheduled Tribes (Regulation) Act, 1969 : This

piece of legislation was passed with the intention of freeing the tribals from exploitation by contractors;

5.5 Debt Relief Act, 1975

The tribals are provided with debt relief by liquidating the outstanding loans and interest payable of the following category of persons—

(a) Small and marginal farmers, rural artisans, industrial workers etc, whose total income from all sources does not exceed Rs. 24,000 during the year immediately before 1st August 1975;

(b) Workers with income from all sources not exceeding Rs.6,000 in urban area and Rs. 4,800 elsewhere during the year immediately before 1st August 1975.

5.6 Bonded Labour

The Government of India has passed the legislation called 'Bonded Labour System (Abolition) Act, 1976' which came into force from 25th October 1975. The Industries Energy and Labour Department deals with administration of the Act in the matters of identification and release of bonded labour. The work of rehabilitation of such labourers is entrusted to the Revenue and Forest Department, the Vigilance Committees in the different parts of the State have been constituted with view to identify, release and rehabilitate the bonded labourers. These committees also advise the District Magistrate for the effective implementation of the provisions of the Act.

The Problems of Tribals in Schedule Areas of Maharashtra

6.00 The problems which have vital bearing on the development

of tribals can be sorted out as under :—

(1) Exploitation in all forms;
(2) Inadequate infrastructural support in the fields such as—

- (a) Educational Institutions,
- (b) Health Facilities,
- (c) Proper Marketing facilities for their produce;

(3) Purposeful developmental administration;

(4) Isolation from the main stream of community life due to communication barriers;

(5) Rehabilitation of tribal outcasts due to the industrial and irrigation projects etc;

(6) Problems of land alienation and restoration;

(7) Felling and Sale of Trees;

(8) Unemployment;

(9) Bonded Labour;

(10) Lack of supporting economic means of livelihood;

(11) Migration;

(12) Unstable and uneconomic agriculture (uneconomic holdings, lack of irrigation and electrification facilities);

(13) Lack of self-confidence and lack of vocality among tribals.

7.00 Broadly speaking the term 'Weaker Section of the Society' covers those live below the poverty line. The poverty line is defined, in terms of minimum level of consumption. In general, this population is composed of agricultural labourers, small farmers, village artisans in rural areas. It covers a large section of unemployed in the agrarian areas who finding employment neither in rural areas nor in urban areas constitutes a floating, vegetating population. In terms of caste structure most of the members of the Scheduled Castes, Scheduled

Tribes and service castes fall under the category of weaker section.

7.1 The developmental programmes and schemes aimed at the welfare of Scheduled Tribes in the State can be classified as—

(1) Schemes of infra-structural development in Scheduled Area;

(2) Individual beneficiaries schemes;

(3) Community welfare schemes.

These schemes are implemented through the different administrative Departments which do not pay adequate attention for effective implementation of the schemes as they have to give priority to departmental works and schemes. It is, therefore, suggested that the schemes and programmes meant for the upliftment of tribals should necessarily be implemented by the Tribal Development Department itself.

This changeover will entail the strengthening of administration machinery in the Tribal Development Department at the appropriate level. There should be a single line authority to implement all schemes in Scheduled Area.

7.2 It is generally observed that the tribal funds are diverted

to some other sectors of activities despite the principle of non-divertability of the funds to the advantage of tribal community at large e. g. the funds allotted to the schemes in agriculture, irrigation, animal husbandry and allied sectors. The Project level administrative machinery need be equipped and strengthened with suitable personnel.

7.3 The evaluation and monitoring of programmes and schemes implemented in the T. S. P. As. need to be effectively carried out so as to get at the impact of economic activities on the life of tribals. A separate staff for the purpose need be provided. This will reveal the actual status of programmes and benefits percolated to the lower level.

7.4 It is generally observed that the schemes for the development of the tribals proposed by the Project Officers, I. T. D. Ps. generally do not find any place in the District planning. The allocation of funds at the District level are also made without any cognisance of the schemes proposed. It is essential that the Project Officer, I.T.D.Ps. need be consulted in the process of formulation of the schemes meant for Tribal Development in their respective I.T.D.Ps.

7.5 The schematic pattern must insist on the individual beneficiaries welfare schemes/programmes which has a wide scope in the planning for Tribal Development. The financial provision for such programmes may be substantially made and such programmes executed with due care.

7.6 The participation of Voluntary Organisation functioning in the tribal areas may be sought for the successful implementation of the programmes and schemes for the development of the tribals in conjunction with the Government Departments.

7.8 The programmes/schemes meant for the tribal communities are not made known to them well in advance, the tribals very often do not come forward of their own to avail the benefit of programmes either due to ignorance about the schemes or apathetic attitude.

7.9 The appropriate publicity measures in the tribal areas need be introduced on wide scale to override the situation. The awakening of the tribals through audio-visual means calls for immediate attention to accelerate the pace of development of targeted groups.

Annexure I

Statement showing Districtwise areas, villages/towns, total and tribal population covered in the Scheduled Areas of Maharashtra (1985)

Sr. No.	District	Area in Sq. Kms.	No. of Villages/ Towns (bracketed)	Total population (in hundred)	Tribal population (in hundred)
1	2	3	4	5	6
1	Thane	6741	1041 (5)	10032	6372
2	Nashik	5997	779 (2)	7220	4409
3	Dhule	5812	869 (3)	8925	6111
4	Jalgaon	48	59	333	228
5	Ahmadnagar	895	94	785	573
6	Pune	816	121	889	566
7	Nanded	1210	152 (1)	1321	374
8	Amravati	3996	335 (1)	1428	1063
9	Yavatmal	1905	331 (1)	1657	842
10	Chandrapur	1070	182	919	335
11	Gadchiroli	13403	1402	4030	2187
	Total	41893	5365 (13)	37539	23060

Annexure II

Provision and Expenditure under Tribal Sub-Plan Area of Maharashtra State

(Rs. in lakhs)

Year	Budget Provision (in lakhs)	Actual Expenditure (in lakhs)	Percentage of actual expenditure to Budget provision
1	2	3	4
1980-81	5113.20	5025.30	98.1
1981-82	6254.62	6151.26	98.0
1982-83	7147.92	8258.75	116.0
1983-84	7399.89	9297.50	126.0
1984-85	8089.76	9388.80	116.0
1985-86	8971.41	10454.63	117.0
1986-87	11187.89	10621.63	95.0
1987-88	14789.00	13968.00	95.0
1988-89	17936.34	17025.28	95.0

NUTRIENT INTAKE OF SELECTED TRIBAL POPULATION IN KINWAT AREA

Mrs. VIJAYA PANDE AND Mrs. ROHINI DEVI
Department of Foods and Nutrition,
College of Home Science,
Marathwada Agricultural University,
Parbhani 431 402 (Maharashtra)

The tribal people comprise a specialized segment of Indian population. They are much nearer to native than rural or urban population since their food needs are met from nearby fields and forests. In most of the tribal areas food availability and consumption pattern depend on local or natural resources. Several studies were carried out all over India to find out the nutrient intake of different tribal communities (Someswara Rao *et al*; 1958 and Anuradha Rao, 1982). However, such information regarding tribals of Maharashtra is meagre. Therefore, it was attempted in the present study to find out the nutrient intake of different tribal communities belonging to Kinwat areas.

MATERIALS AND METHOD

The daily nutrient intake in a family was determined by one day weighment method (Marr, 1971). Fortyfive families were randomly selected, from Gond (12), Andh (12), Pardhan (11) and Kolam (10) communities. In all the families the amount of raw food materials used for cooking was weighed before they are cooked. The wastage before the actual cooking is taken into consideration, then the cooked food is weighed, the plate wastage and the food saved for next day was determined by weighing the foods. The actual

amount of food consumed in a family was obtained by deducting the food wastage and the food saved from the total cooked food. The total nutrient intake in a family was done by weighment method and computed from the tables of food composition (Gopalan *et al*; 1980).

From the data of family nutrient intake per day the daily nutrient intake by an adult male and female was calculated by using "Consumption units". Prescribed by ICMR, New Delhi (Gopalan *et al*; 1980).

RESULTS AND DISCUSSION

The daily nutrient intake among the tribal families as determined by the precise weighment method is given in Table 1.

The differences in the intake of various nutrients between Gond and Andh and between Pardhan and Kolam were not statistically significant. The intake of energy, protein, calcium, iron, B-carotene, thiamine and nicotinic acid by Pardhan (7350 - 979.4, 98.50 mg., 127.5 - 16.69 mg, 16615. - 176.88 ug., 8.2 - 1.20mg and 60.9 - 8.20 mg respectively) was significantly less than the intake of Gond and Andh. The intake of ribo flavin by Pardhan and Kolam (3.6 - 0.35 and 3.7 - 0.31 mg, respectively) was also significantly less as compared

to that of Gond and Andh communities.

The data of daily calories and Protein intake along with RDA by an adult male and female among the four tribal communities is given in Table 2.

The differences in intake of calories and protein among the four tribe average did not reveal any statistically significant variation. However, the four tribe average intake of calories and proteins when compared to their recommended daily allowances (Gopalan *et al*; 1980). It is evident that (table 2) the intake of proteins by adult male and adult female (90.01 and 68.5 gms respectively) was more than recommended daily allowances (55 and 45 gms respectively). Whereas the intake of energy was (3000 and 2184 Kcal respectively) was less than the recommended allowances. Several diet surveys were also conducted among other tribes in India. The diet of nicobarses of Great nicobar was reported by Roy, J. K. and Roy B. C. (1969) to be rich in calories; 3050 Kcal and protein (103 gm). Survey conducted by the National Institute of nutrition, Hyderabad (Anon. 1973) also revealed intake of animal protein rich diet by the tribes in NEFA. Chitre and Acharya (1982) also recorded deficient intake of calories by the Hindu Mahadeo Koli and Thakar tribes in Western Maharashtra.

○ ○ ○

LITERATURE CITED

- Anonymous (1973). Nutritional status of some tribal population in Andhra Pradesh Annual Report, N. I. N. Hyderabad.
- Anuradha Rao, D. (1982). Diet surveys in tribals and non-tribals of Mareduimi block, M. Sc. (Home Science) dissertation submitted to A. P. A. U., Hyderabad.
- Chitre, R. G. and Acharya, S. M. (1982). A study of food habits of tribals, paper presented at the workshop on child nutrition in Tribal Area, J. N. K. V. V., Jabalpur.
- Gopalan, C., .. Rama Sastri, B. V. and Balasubramanian, S. C. (1980). Nutritive value of Indian foods, National Institute of Nutrition, ICMR, Hyderabad, pp. 10-27, 60-114.
- Marr, J. W. .. (1971). Individual dietary surveys. Purposes and methods, world Rev. Nutr. Dietet., B;105.
- Roy, J. K. and Roy, B. C. (1967). Food sources, diet and body Build of the people of great Nicobar, Bull Autrop. 16 : 313.
- Someswara Rao, K., Ramanathan, M. K., Tulpule, P. G. and Ramachandran, K. (1958). Diet and Nutritional survey in Ankora, Annual report of the nutrition Research Laboratories, Coonur.

TABLE 1

Nutrient intake in a day among tribal families in Kinwat area

Sr. No.	Nutrient	Intake/day — S.E.			
		666 Gond	Andh	Pardhan	Kolam
1	2	3	4	5	6
1	Energy (K calories)	11791.5 ± 920.9	11554.0 ± 810.16	7358.0 ± 979.47a	8301.4 ± 725.29a
2	Proteins (gm)	335.6 ± 24.76	373.7 ± 29.60	230.2 ± 32.80a	266.9 ± 24.50
3	Calcium (mg)	1633. ± 246.5	1919.6 ± 167.19	1 58.0 ± 98.50b	899. ± 78.5b
4	Iron (mg)	198.7 ± 14.87	190.7 ± 14.10	127.5 ± 16.69a	125.9 ± 1061a
5	B-caroteno (ug)	2663.5 ± 285.68	2356.0 ± 283.0	1661.5 ± 176.88a	1660.6 ± 164.9a
6	Thiamins (mg)	12.3 ± 0.91	11.6 ± 8.93	8.2 ± 1.28a	8.1 ± 0.56a
7	Riboflavin (mg)	4.7 ± 0.38	6.6 ± 1.15	3.6 ± 0.35c	3.7 ± 0.31c
8	Nicotinic acid (mg)	99.2 ± 7.20	94.6 ± 6.68	60.9 ± 8.32b	65.0 ± 6.50b

- a - Significantly lesser than Gond and Andh (P<0.01)
 b - Significantly lesser than Gond and Andh (P= .01)
 c - Significantly lesser than Andh (P=0.05)

TABLE 2

Energy and protein intake by adults of different tribal communities

Tribal sect.	Energy (Kcal) intake		Protein (gm) intake	
	Male	Female	Male	F male
1	2	3	4	5
Andh	2983 ± 175.4	2237 ± 131.6	96.5 ± 6.4	72.3 ± 4.8
Gond	2899 ± 169.5	2174 ± 127.1	82.4 ± 6.6	63.1 ± 4.9
Pardhan	2735 ± 224.6	2089 ± 177.8	94.1 ± 5.8	67.5 ± 5.0
Kolam	2982 ± 167.6	2236 ± 125.7	95.1 ± 5.1	71.3 ± 3.8
Mean	3000	2184	92.0	68.5
RDA	8900	3000	55	45

HERBAL MEDICINES AMONG THE MUNDAS OF CHOTANAGPUR

DR. PUNAM KUMARI*

Chotanagpur has one of the largest concentration of tribal population in Bihar. The Chotanagpur plateau covers an area of about 36 thousand miles, comprising the southern half of Bihar. The heart of the main plateau consists of two large plateaus, those of Hazaribagh and Ranchi separated by the structural basin of the Damodar.

According to 1981 census, Scheduled tribe in Bihar, number 58,10,867 and constitute 8.31% of Bihar's total population. They form 12.9% of the tribal population of India. About 69% of the tribal population of Bihar lives in the Chotanagpur plateau. Most of the scheduled tribes live in the six districts of south and north Chotanagpur divisions viz. Ranchi 58.08%. Palamau 19.09% Singhbhum 16.1% Giridih 13.75% Dhanbad 10.61% and Hazaribagh 8.68% and in the district of Santal Paragnas 36.22%.

The present study on herbal medicines has been conducted among the Mundas of Bihar. The Munda are the third largest tribe living in the state of Bihar. They are distributed in the district of Ranchi, Singhbhum Hazaribagh, Palamau, Dhanbad Purnea, Shahabad with sprinkling of their population in a few other districts. The main concentration of the Munda is in the district of Ranchi. They are found around the hill ranges of Chotanagpur covered with thick forest.

The study is based on interview conducted among Mundas and their medicinemen in villages of Khunti block inhabited mainly by Munda. Though interview scheduled, as a tool of data collection was applied on relatively small number of Mundas, but it throws light in understanding atleast the main features of tribal herbal Medicines.

TRIBAL IDEA OF HEALTH

When we talk about health in tribal society, one finds as poor state of affair. The tribals have a different idea about the health. They usually do not care for their health and do not understand the causes of disease.

Tribal concept of health, of diseases, of treatment of life and death is as varied as their culture and accordingly, the tribal society is guided by traditionally laid down customs and every member of the society is expected to conform to it. The fate of the individual and the community at large depends on their relationship with unseen forces which intervene in human affairs. If men offered them, the mystical powers punish by sickness, death or other natural calamities.

The Mundas are great believers in the power of evil eye. In cases of repeated sickness in a family or among cattle of a family a witch finder (the *sokt-mati* or *Bhagat*) is appealed to for detecting the witch. The Munda have a doctrine concerning

sickness and a functioning group of curers. They also attribute a few diseases to particular deity as for instance, epidemic diseases like cholera, small pox etc. are attributed to *Sifala*. With an effort to avert the diseases, they annually worship the deity. It clearly indicates that the Munda still cling to their traditional beliefs and practices.

They believe that sickness is the routine punishment for every lapse and crime meted out of them by spirits. Hence they go to village priest (*Pahan*) or sorcerer (*Ohja*) to suggest for the cures. The tribals still firmly believe in local priests and medicine-men.

Thus in tribal areas, the *Pahan* and the traditional practitioner of medicines are a blend of witch doctors and herbalists. The traditional practitioner of medicines use number of locally available medicines which consist of herbs, roots and other flora and fauna. Since all the medicines originate from the edible like tubers, corms roots, leaves, flowers and vegetables, the danger of immunisation reaction, side effects else are practically negligible. Since these medicines are readily available to the taste of the tribals, this treatment is called 'Horopathy' by educated Mundas.

'Horopathy' is a combination of two words *Horo* and *Pathy*. *Horo* is a Mundari word which means human being. 'Pathy' being a Greek word means feeling. Thus *Horo* is quite synonymous to 'Homo'

*Dr. Punam Kumari, Bihar Tribal Welfare Research Institute, Ranchi-834 008 Bihar.

from which Homeopathy has been derived. Horopathy is thus a primitive system of medicine. Thus, it can very well be said that the 'Horopathy' is the mother of all modern types of medicines.

DISEASES :

In general, the Mundas lead a healthy life, though some of them suffer from many diseases like malaria, leprosy, skin-diseases, bowel complaints, influenza, ophthalmia, cholera, small pox, malnutrition including night blindness, goitre and other diseases.

The incidence of goitre and malaria are very high. It is found that there are numerous ditches, low land paddy fields and tanks, breeding all the species of anopheline mosquitoes. In some pockets it is prevailing in hyper endemic form. Skin diseases such as leprosy, scabies, eczema, ring worm etc. are common among infants and children, presumably owing to want of care and cleanliness. Dysentery and diarrhoea are problematic and common diseases among the Mundas of this region. Bowel complaints may also be due to the consumption of indigestible jungle fruits, and roots to which the tribal people have recourse when other food become scarce. The incidence of diarrhoea and dysentery goes up particularly in rainy season. It has also been reported that they have to depend upon river or pond for drinking water and other domestic

works throughout the year. Such water sources carries different types of harmful bacteria or germs which lead to various types of bowel troubles.

Owing to excessive use of alcoholic beverage most of the tribal people suffer from liver troubles. Due to extreme poverty, people cannot afford to use soaps regularly either for cleaning their body or their clothes. This dirty habit causes various types of skin diseases.

Cases of venereal diseases also occur among the tribal people engaged in labour work presumably due to contact with outside people. In most cases, venereal diseases are caused by indiscriminate sexual relationship.

Medical facilities in the tribal areas are still inadequate through the normal health of the tribal people cannot be said to be bad. But after they get infection their condition often becomes chronic. Moreover, the influence of dreams on health and tribal methods of diagnosis are also to be taken into account. There are many natural remedies decoctions of forest herbs or healing lotions known to the tribals, that means the tribal people have pharmacopoeio of their own. Therefore, it becomes very difficult to persuade the tribal people to come for modern medical treatment.

TREATMENT

Although, there are Primary Health Centres and dispensaries in the block, the tribal people mainly depend for prevention and cure of their diseases on their traditional medicinemen. Most of the tribal people rely for their treatment on their medicinemen called 'Bhagat'. The Bhagat is actually an expert for these diseases who gives magical treatment.

To a tribal mind, all fevers are alike and he hardly makes any difference between simple fever, malarial fever, pneumonia fever, typhoid fever, influenza etc. Similarly he treats all stomach pains on the same footing whether it is dysentery pain or constipation or some other intestinal disorder. So far as diagnosis of the diseases is concerned, the tribal face a great difficulty particularly when they are confronted with any thing different from the common diseases. Most of the diseases are symptomatic. The name is generally given to some easily recognised and striking observed symptoms.

An attempt has been made to list some of the medicinal herbs commonly used by the tribal people. The name of the herbs, found in and around Chotanagpur botanical names with their local names, parts of the plant used as medicines, diseases in which these herbs are being used, and time of flowering and fruiting have also been given in the following chart :—

S. No.	Botanical Name	Local Name	Part of the Plant of medicine	Diseases	Time of Flowering	Time of Fruiting
1	2	3	4	5	6	7
1	Cleome monophyllo	Hurhura	Root, leaf	The pounded root is put on the lips to restore consciousness when one faints.	—	—
2	Polygala glabrescenc	..	Root	Is given for cough treatment.	—	—

Sr. No.	Botanical Name	Local Name	Parts of the plant of medicine	Diseases	Time of Flowering	Time of Fruiting
1	2	3	4	5	6	7
3	<i>Thespesia lampas</i>	.. Hankapus	Root, fruits	Gonorrhoea	Aug-Oct.	Oct-Dec.
4	<i>Sterculia foetida</i>	.. Badarn	Seeds	Nausea	March	Feb.
5	<i>Sterculia urens</i>	.. Kounji		Throat infection	Dec-Feb.	April
6	<i>Grewia halesiana</i>	.. Patdhaman	Bark	Dialectic	April-May	June-July
7	<i>Croton oblongifolius</i>	.. Maisonda-putri	Bark Root	Us a purgative Dysentery	Jan-Feb.	April
8	<i>Cleistanthus cotlinus</i>	.. Karla	Root, fruit Bask	Applied in Cutaneows discover	April-May	Mar-April
9	<i>Phullanthus nirhri</i>	.. Jaramla	Plant	Joundice, dropsy, genito-urinary infections	In all Seasons	In all Seasons.
10	<i>Embllica Officinalis</i>	.. Amla	Fruit, leaves	Diarrhea, dysentery	Feb-May	Oct-April
11	<i>Biophylum sensitivum</i>	.. Lok chana		For children to induce sleep	r. s.	r. s.
12	<i>Feronia limonia</i>	.. Kat-bel wood apple	Gum, —	Diarrhea dysentery	Feb-April	Nov-Jan.
13	<i>Ochna punila</i>	.. Champa baha	Root	Artidote to snake-bite menstrual complaints	Feb-Jun.	Mar-July
14	<i>Heyneo trijuga</i>	.. —	Seed oil	In burn	May.	Aug-Nov.
15	<i>Leec muerophylla</i>	.. Hatkan	Root	Applied externally to allay pain	June	—
16	<i>Spondias binnata</i>	.. Amara leaves	Leave bark	Dysentery	Feb-March	January
17	<i>Abrus precatonius</i>	.. Karjani-	Leaf	Leucoderma	Aug-Sept.	Jan-March
18	<i>Urania Kamosa</i>	.. Salphani	Leaf	Fever	Aug-Oct.	Oct-April
19	<i>Cassia Sophera</i>	.. Bars-Ki Kasunda	Seed leaf	Diabetes, Fever	Aug-Dec.	Nov-Dec.
20	<i>Mimosa himalayana</i>	.. Kundru	Root	Voniting arising from weakness	Oct,	Jan-April
21	<i>Terminalis blenica</i>	.. Bahe a	Fruit	Used for eye trouble	Mar-May	Jan-Feb.
22	<i>Terminalis chebula</i>	.. Hara	Fruit	Used for stomach pain	April-May	Nov-Feb.
23	<i>Wood fordia Fruitileosa</i>	.. Phuldawai	Dried flower	Dysentery	Jan-April	April-May
24	<i>Trichasan the palmaia</i>	.. Kabbutki	Root	Snake-bite	Aug-sept.	Nov-Dec.
25	<i>Alanghirn lemaskis</i>	.. Dhela	Bark, Root	Jaundice	Mar-May.	June-July
26	<i>Randia dumetorum</i>	.. Mohans	Bark	Fever	April-June	Aug-Jan.
27	<i>Hamiltonia Suaveolena</i>	.. Buddi chessi	Root	Diarrhoea and Cholera	Aug-Jan,	—
28	<i>Palderia Feetida</i>	.. Gandhal	Leaf Root	for weakness	Aug-Oct.	—
29	<i>Olden Zendia herbacea</i>	.. Hoyneivi Hagneii	Plant	for weakness	Sept-Jan.	Sept-Jan.
30	<i>Anthel</i>	.. Seoraj	seed	Leucoderma	Sept-Dec.	Nov-Jan.
31	<i>Plumbago Zeylonica</i>	..	Root	digestion, diarrhoea, skin-diseases	Sept-Nov.	Nov-Dec.
32	<i>Embelia robusta</i>	.. Bhabri	Dried berries	Stomactic, diyapepsia, skin-diseases	May-July	Nov-Jan.

Sr. No.	Botanical Name	Local Name	Parts of the plant of medicine	Diseases	Time of Flowering	Time of Fruiting
1	2	3	4	5	6	7
33	Mimusops elengi	.. Malsuri	Flower	Medicinal oil	—	—
34	Symplocos racemosa	.. Lodhra	Bark	Dysentery	Oct-Jan	Dec-May
35	Nyclanthesarbor tristis	.. Harsinghar	Seed	Scurvy	Sept-Oct.	Dec-Jan.
36	Holarrhena antidysente rica	.. Koraiya	Bark, seed	Dysentery	May-July	Dec-Feb.
37	Alstonia Scholaris	.. Chatnl	Bark	Fever and skin disease	Nov-Jan	—
38	Calotropis gigantea	.. Madar	Root	Fever	Dec.-July	Feb-June
39	Tylophora Fasciculata	.. Ham	Root	Fever	May	Aug-Oct.
40	Canscora decussata	.. Dankuni	Plant	Tonicand fever	Sep-Feb	Sep-Feb.
41	Erycibe Paniculata	.. Hurmikari	Bark	Cholera	May-June	May-June
42	Xanchoarpun	.. Kantakari	Fruit	Cough and toothache	Dec-June	Dec-June
43	Datura Stramonium	.. Datura	Plant	Its fruit is into rings and worn on the fingers of a woman in whose bread to much milk has accumulated thus causing pain	June-July	Aug-Sept.
44	Ruellia Suffruticosa	.. Charpatu	Plant	Rice-bear (Medicine) used in Jaundice, Sun-strock	May-Sept.	Aug-Oct.
45	Justicia betonica	.. Had pat	Entire plant	Diarrhoea	Nov.--March	Nov--March
46	Andrographis Paniculata	.. Chiretta	Whole plant	Fever, liver, diarrhoea	Sept-May	Sept-May
47	Clerodendrom infortunatum	.. Bhant	Leaf	head for catarrhal colds	Feb-May	May-July
48	Clerodendrom Serratum	.. Barangi	Root	Fever	April-Nov.	April-Nov.
49	Clerodendrom Siphononthus..	Bamanbati	Root	Asthma, Cough	June-Aug.	Aug-Dec.
50	Litsaca Polyantha	.. Kukurchita	Bark	Bruises of the Body	April-May	July-Aug.
51	Scindapsus officinalis	.. Dharajhapak	Fruit	rheumatism	—	—
52	Adiantum Lunulatum	.. Dodhar 'R'	Root	A decoction used in throat infection	—	July-Jan.

SOCIO-ECONOMIC — ASPECT OF HERBAL MEDICINE :

Love of forest is natural for the tribals. Traditionally tribals living in forests are dependent on forests. It is quite right for them to worship forests because their entire living depends on forests. If forests are destroyed, they will lose their source of food, medicines, fruits and fodder for their animals and they will lose their only source of cooking and warming themselves.

With more intensive exploitation of forests, the tribals see destruction of their forests which is their life, home and hearth and reach variously.

The tribal system of medicine is no scientific than the modern medicines. The tribal medicine is a part of their society and culture. Tribals have an inherited aptitude to depend on tribal medicine for the following reasons :—

(a) The medicine man who is from their own community is

sympathetic to the patient as well as that family. While treating a patient becomes a member of that family.

(b) The traditional medicineman is easily available. He can be approached at any time even at mid-night, for which no extra fee has to be paid.

(c) The fees is very reasonable, the actual bus fair, a handful of rice and a cum of rice-bear. The rich tribals may offer him goat and/or a chicken.

(d) The medicinemen is God fearing and is very sincere to his profession. He very well understand that he is only a media and the actual healer is the God himself. So he prays to the Almighty, before selecting or uprooting medicinal plants. He uses mostly the plants which are available in the local forest. This keeps the price low well within the reach of the common men.

(e) The medicinemen gives both curative as well as preventive medicines. He also gives valuable advice and suggestions for the future.

(f) Since the tribals know their medicines, those who are around the forest, go for self medication. Only for the chronic or acute cases they have to seek help of the medicineman.

(g) The medicinemen is frank and sincere enough to tell the members of the patient, when the disease is beyond his control.

But when he feels that he can cure, he leaves no stone unturned to cure the patient. He takes it as a challenge.

For treating the newly born babies the medicine is administered externally. The oral medicines are given to the mother so that it may reach the baby through mother's milk.

Unfortunately, due to the vast devastation of the forest, a great damage is being done to the medicinal plants as well as to the economic life of the tribals.

The life saving herbal medicines known to the tribals are gradually vanishing or are becoming rare.

Conclusion and Suggestions

Prevention, protection, preservation, propagation and conservation of the medicinal plant is therefore very much essential to save the life and culture of the tribals. Numerous training programmes on tribal medicine, herbani-ums, nursery distributions, docu-

mentation and education is needed to be thought of.

The traditional medical practitioner like **Bhagats** and **Dais** are bound to co-exist with modern health care services, in the transitional period of any society. They could be incorporated into the system to make medicine more accessible to people. With training they will be in a position to dispense medical care for minor ailments more effectively and can also help in promoting preventive care.

The documentation of herbal medicine is also necessary in the different dialects so that it may be widely known to them. By consulting the list at least the literate tribals living around forest can go for self medication and will be able to prevent the diseases before it becomes chronic. For the diseases like leprosy which is not made known to other persons self medication will be of much use for the patient as well as for the society.

TRIBAL DEVELOPMENT PROGRAMMES: AVAILMENTS AND CHANGES

Dr. R. R. KULKARNI

Dr. G. G. NANDAPURKAR

1. Introduction :

The major objectives of tribal development are raising productivity level in fields of Agriculture, horticulture, animal husbandry, forestry etc. In seventy plan a mix of beneficiary oriented infrastructure and human resource Development was considered essential. In order to achieve these objectives agencies like Tribal Development Corporation, Dairy Development, Panchayat Samiti, Integrated Tribal Development Projects, Employment Exchange etc. are entrusted the tasks of implementing the multifarious programmes. These agencies are given fixed targets, in line with objectives of tribal upliftment since 1975-76. It is also necessary to know availments of benefits and reactions of beneficiaries about the programmes. The information on these aspects and the constraints in availment of benefits in tribals will serve as feedback for future improvement in programmes. It was, therefore, decided to analyse the availment of tribal development schemes by tribals by working on following objectives :—

2. Objectives :

- 2.1 To know the beneficiaries of tribal development programmes.
- 2.2 To study the benefits availed by tribals.
- 2.3 To ascertain the association between profiles of beneficiaries and benefits availed.

2.4 To know the changes accrued due to availment of benefits.

2.5 To know the constraints and opinion of tribals in availment of benefits.

3. Methodology :

The study was confined to tribal sub-plan area of Kinwat taluka in Nanded district. Five per cent (120) beneficiaries out of 2416 beneficiaries for 1981-82 were selected randomly for the study from 8 villages. The interview schedule covering all the objectives was prepared, and data were collected by personal interview with the beneficiaries. The gathered data was subjected to statistical analysis. The salient findings are presented below.

4. Findings :

4.1 **The Beneficiaries :** The data on tribals that are benefited by beneficiaries by programmes indicated that most of tribals benefited were young literates, both Andh and Gond, untrained and land owners. Among the land owners 18 per cent were having irrigation facilities. Equal percentage of beneficiaries (25%) was observed who were having equal income between Rs. 2001-3000 and Rs. 3001-4000. Amongst the benefited families 13.30 per cent were illiterates and 37.50 and 25 per cent families had had education upto primary and middle level respectively.

4.2 **Benefits availed :** In table 2 number of benefits availed by tribals since 1975-76 are presented.

It is clear from this table that half of the respondents availed single benefits, one-third of the total benefits and 5.83 and 4.17 per cent availed 4 and 5 benefits, respectively. The average of the benefits come to 1.94 indicating thereby the sampled respondents availed 2 benefits, in general.

In table 3 different benefits availed by tribal are depicted. The data proved that nearly three fourth (68.33%) of the total tribals selected availed benefits of programme run through Panchayat Samiti. Among these programmes purchase of hoe (19.46%), Spray pump (15.00%), fertilizers (12.50%) and pipe line (12.50%) were prominent.

The tribal development corporation comes next, comes to provide benefits to tribals (44.17%). About 12 per cent tribal farmers installed pump sets, 8.30 per cent purchased sewing machine and 18.34 per cent availed khavati Loan for maintenance of family expenditure in financial exigencies.

From the beneficiaries family 16.66 per cent families' heads reported that one family members received training in automobile (2.50%), metal sheet (5.00%) and welding (2.50%).

The employment exchange office specially established for tribal trained tribal candidates for competitive examination in recruitments like railway (5.83%), Bank (2.50%) and of divisional board (3.33%).

Asstt. Professor of Extension, College of Agriculture, M. A. U., Parbhani.
Head, Department of Extension, College of Agriculture, M. A. U., Parbhani.

4.3 Association between profiles and benefits :

Age of the beneficiaries was associated with availments of benefits. The variables namely education, training, Land owned, irrigation, income and family education were not associated with availment of benefits.

4.4 Changes accrued :

Changes in life style due to availment of benefits in tribal families were studied and are reported in Table. 5. It is revealed from this table that 70.01 per cent beneficiaries expressed no change in their life style. Among the changes 12.50 per cent, 6.66 per cent, 5.83 per cent beneficiaries reported it in daily diet, education expenditure and entertainment respectively. About 5 per cent tribals repaired house while 2.50 per cent saved money. Liquor drinking expenditure was also increased in case of 3.33 per cent beneficiaries.

4.5 Constraints and opinions

The constraints faced by beneficiaries in availment of benefits of programmes and their opinions about different programmes and presented in Table 6 and 7

respectively. In the constraints faced major constraints were required help from officials not received (64.16%) and fear of failure in technology use (40.80%). The lack of skills in use of technology (22.50%) and unawareness of schemes (10.00) were also same of the constraints reported by beneficiaries.

In respect of opinion it was observed that most of the beneficiaries were of opinion that tribal development programme be continued in future since these programmes are benefitting to them. Tribals are only benefitting by these programmes and availment of these programme increased their income was also opinion of beneficiaries.

5. Implications :

Following implications can be drawn for effective implementation of programmes.

5.1 More emphasis in the training programme should be skill on skill and competencies. This training programme should be intensified to cover considerable number of untrained tribals.

5.2 The availment of benefits is still very low, since 50 per

cent tribals have availed only 1 benefit, it is suggested to intensify the extension efforts to achieve desired targets, by adopting methods like individual contact, group contact, special interest contact, and meetings. This is specially needed in case of installation of pumpsets and agricultural inputs.

5.3 It is observed that age of beneficiaries is associated with more number of benefits availed. It is, therefore, suggested that middle aged, tribals be taken care of while implementing different programmes.

5.4 Educational efforts are required to restrict tribals from liquor drinking, since tribals spent additional income on consumption of liquor.

5.5 Sympathetic treatment and required help to tribals be provided by officials to increase availment rate.

5.6 Organisation of training camps and skill demonstrations will increase awareness of scheme and will remove fear of failure and risk of technology use.

Table 1 : Profiles of beneficiaries

Profiles	Number	Percentage
Age		
18-25	60	50.00
26-35	25	20.83
36-45	15	12.50
46-55	20	16.67
Education		
Illiterate	26	21.67
Primary	32	26.67
Middle	10	8.33
High School	35	29.26
College	17	14.17

Table 1—contd.

Profiles	Number	Percentage
Tribe		
Andh ..	45	37.50
Bhil ..	15	12.50
Mahadeo Koli ..	15	12.50
Munnerwarlu ..	15	12.50
Gond ..	30	25.00
Land possessed (in ha.)		
Landless ..	33	27.50
Upto 0.50 ..	5	4.17
0.51 to 1.00 ..	12	10.00
1.1-2.00 ..	20	16.66
2.1-4.00 ..	30	25.00
4.1-6.00 ..	20	16.67
Irrigation		
Dry ..	65	54.17
Irrigation ..	22	18.33
Landless ..	33	27.50
Income (in Rs.)		
upto 2000 ..	20	16.66
2001-3000 ..	30	25.00
3001-4000 ..	30	25.00
4001-5000 ..	23	19.17
5001-6000 ..	17	14.17
Family Education (Score)		
Illiterate ..	16	13.33
1-3 ..	45	37.50
3.1-5.00 ..	45	25.00
5.1-7.00 ..	30	14.17
7.1-10.00 ..	10	8.33
10.1-12.00 ..	2	1.67

Table 2 : Distribution of beneficiaries according to number of benefits gained

Number of benefits	Number	Percentage
1	2	3
1	.. 59	49.16
2	.. 41	33.34
3	.. 8	6.66
4	.. 7	5.83
5	.. 5	4.17
Total benefits	.. 218	Average Benefits 1.94

Table 3 : Benefits availed by tribals

Sr. No.	Benefits	Number	Percentage
	2	3	4
1 Tribal Development Corporation :			
1	Installed pump set on 100% subsidy (Electric motor, oil engine)	.. 14	11.66
2	Loan for carpentry	.. 3	2.50
3	Sewing machine	.. 10	8.33
4	Shop of cycle	.. 4	3.33
5	Khavati Loan	.. 22	18.34
2 Panchayat Samiti :			
	Pipeline on 50% subsidy	.. 15	12.50
	Purchase of spray pump	.. 18	15.00
	Purchase of duster	.. 13	10.83
	Purchase of hoe	.. 23	19.16
	Purchase of fertilisers	.. 15	12.50
	Purchase of plant protection chemical	.. 8	6.67
		<u>72</u>	<u>68.33</u>
3 Industrial Training Institute :			
	Welder	.. 3	2.50
	Automobile	.. 9	7.50
	Fitter	.. 2	1.66
	Metal sheet	.. 6	5.00
		<u>20</u>	<u>16.66</u>
4 Employment Exchange :			
1	Training for competitive examination of :		
1.1	Railway	.. 7	5.83
1.2	Divisional Board	.. 4	3.33
1.3	Bank	.. 3	2.50
2	Other Necessary help	.. 4	3.33
		<u>18</u>	<u>15.00</u>

Table 4 : Association between profiles and benefits availed

Profile	X2 value	d. f.
Age	.. 20-39*	4
Education	.. 1.58	4
Training	.. 4.77	2
Land Holding	.. 0.14	2
Irrigation	.. 0.76	2
Income	.. 3.28	2
Family education	.. 1.67	2

*Significant at 0.01 level of probability.

Table 5 : Items of expenditure of increased income

Items of more expenditure	Number	Percentage
Repairs of house	.. 5	4.16
Education of children	.. 8	6.66
Improved quality of diet	.. 15	12.50
Entertainment	.. 7	5.83
Saving	.. 3	2.50
Liquor drinking	.. 4	3.33
Income not increased and no change	.. 84	70.01

Table 6 : Constraints faced by beneficiaries

Sr. No.	Constraints	Number	Percentage
1	Required help not given by officials	.. 74	64.16
2	Fear of failure	.. 49	40.80
3	Lacks of skill	.. 27	22.50
4	Unawareness of scheme	.. 12	10.00

Table 7 : Opinions of beneficiaries about tribal programmes

Sr. No.	Opinion	Number	Percentage
1	Programmes are benefiting to tribals	.. 103	85.83
2	Programmes be continued in future	.. 107	84.16
3	Only tribals are benefited	.. 90	95.00
4	Availment of programmes increased annual income	.. 36	30.80

OBJECTIVES AND SALIENT FEATURES OF THE SCHEDULED CASTES AND SCHEDULED TRIBES (PREVENTION OF ATROCITIES ACT, 1989)

Mrs. P. N. DALVI,
Desk Officer,
Tribal Development Department,
Mantralaya, Bombay-32.

Objects and Reasons

Despite various measures to improve the socio-economic conditions of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes, they remain vulnerable. They are denied number of civil right. They are subjected to various offences, indignities, humiliations and harassment. They have, in several brutal incidents, been deprived of their life and property. Serious crimes are committed against them for various historical social and economic reasons. Because of the awareness created amongst the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes through spread of education etc., they are trying to assert their rights and this is not being taken very kindly by the others. When they assert their right and resist practices of untouchability against them or demand statutory minimum wages or refuse to do any bonded and forced labour, the vested interests try to cow them down and terrorise them. When the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes try to preserve their self-respect or honour of their women, they become irritants for the dominant and the mighty. Occupation and cultivation of even the Government allotted land by the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes is resented and more of these people become victims of attacks by

the vested interests. Of late there has been an increase in the disturbing trend of commission of certain atrocities like making the Scheduled Castes persons eat inedible substances like human excreta and attacks on and mass killings of helpless Scheduled Castes and Scheduled Tribes and rape of women belonging to the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes. Under the circumstances, the existing laws like the protection of Civil Right Act, 1955 and the normal provision of the Indian Penal Code have been found to be inadequate to check these crimes. A special legislation to check and deter crimes against them committed by non-Scheduled Castes and non-Scheduled Tribes has, therefore, become necessary.

Salient Features

This Act is basically intended for checking atrocities committed on members of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe by a member of a non-Scheduled Caste or a non-Scheduled Tribe. Section 3 of the Act specifies the list of offences which are "atrocities" for purposes of the legislation and the punishment for commission of such atrocities is also indicated therein. The practices listed as atrocities are :—

(i) Forcing a member of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe to drink or eat any inedible or obnoxious substance.

(ii) acting with intent to cause injury, insult or annoyance to any member of a Scheduled Caste or Scheduled Tribe by dumping excreta, Waste matter, carcasses or any other obnoxious substance in his premises or neighbourhood;

(iii) forcibly removing clothes from the person of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe or parading him naked or with painted face or body or committing any similar act which is derogatory to human dignity;

(iv) wrongfully occupying or cultivating any land owned by or allotted to, or notified by any competent authority to be allotted to a member of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe or getting the land allotted to him transferred;

(v) wrongfully dispossessing a member of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe from his land or premises or interfering with the enjoyment of his right over any land, premises or water;

(vi) compelling or enticing a member of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe to 'beg' or other similar forms of forced or bonded labour other than any imposed by Government;

- (vii) forcing or intimidating a member of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe not to vote or to vote to a particular candidate or to vote in a manner other than that provided by law;
- (viii) instituting false, malicious or vexatious suit or criminal or other legal proceedings against a member of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe;
- (ix) giving any false or frivolous information to any public servant and thereby causing such public servant to use his lawful power to the injury of annoyance of a member of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe.
- (x) intentionally insulting or intimidating with intent to humiliate a member of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe in any place within public view;
- (xi) assaulting or using force to any woman belonging to a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe with intent to dishonour or outrage her modesty;
- (xii) being in a position to demote the will of a woman belonging to a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe and using that position to exploit her sexually to which she would not have otherwise agreed;
- (xiii) corrupting or fouling the water of any spring, reservoir or any other source ordinarily used by members of the Scheduled Castes or the Scheduled Tribes so as to render it less fit for the purpose for which it is ordinarily used.

(xiv) denying a member of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe any customary right of a passage to a place of public resort or obstructing such member so as to prevent him using or having access to a place of public resort to which other members of public or any section thereof have a right to use or access to;

(xv) forcing or causing a member of a Scheduled Caste or a Scheduled Tribe to leave his house, village or other place or residence Clause (2) of section 3 relates to fabrication of false evidence mischief by fire or explosive substance interference with evidence and other matter and all these offences would also be atrocities.

Atrocities in relation to property of SCs./STs.

3. Property is often the basis of atrocities on Scheduled Castes and Scheduled Tribes. Hence wrongful dispossession of the property is an atrocity under the Act. As a matter of deterrent, the Act provides that upon conviction, in addition to a sentence to be passed, the movable and immovable property belonging to the convicted persons and used in the offences would be liable for forfeiture. This Act also includes offences relating to property and persons and carrying punishments of imprisonment of 10 years and above under the Indian Penal Code and committed by non-Scheduled Castes and non-Scheduled Tribes, on the ground that the victims happen to be members of Scheduled Castes or Scheduled Tribes, as atrocities.

Special provisions regarding STs

4. The Scheduled Tribes living in Scheduled Area or Tribal Areas are victims of unscrupulous persons and they are harmed in many ways by those persons. Article 19 (5) of the Constitution permits Government to place reasonable restrictions on the freedoms mentioned in Article 19 (1) for the protection of the interests of any Scheduled Tribe. The act, therefore, provides for 'Exemption' of a person who is likely to commit an atrocity as defined in the act against a member of a Scheduled Tribe in a Scheduled or Tribal Area from that area for a period extending to two years.

Other features of the Act

5. Some of the other features of the Act are :—

- (i) The State Government will specify for each district, a Court of session to be a Special Court for speedy trial of offences under the Act.
- (ii) For every Special Court, the State Government will specify a public prosecutor or appoint an advocate who has been in practice as an advocate for not less than seven years, as a Special Public Prosecutor for the purpose of conducting cases in Court.
- (iii) A person who commits an offence under this Act cannot take recourse to Section 348 of the Criminal Procedure Code i. e. release on bail is not allowed.
- (iv) Section 360 of Criminal Procedure Code or the Probation of Offenders Act do not apply to persons guilty of an offence under this Act.

(v) The State Government has been empowered to impose collective fine on the inhabitants of any area where such inhabitants are concerned in or abetting the commission of atrocity/offence.

(vi) The State Government can confer by notification in the official gazette, on any officer of the State Government, powers exercisable by a police officer under the Criminal Procedure Code, viz, the powers of arrest, investigation and prosecution of persons before any Special Court.

(vii) The law and order machinery of the State can declare an area as atrocity prone area and take appropriate preventive action for checking atrocities in that area.

(viii) Some of the provisions of the Indian Penal Code relating to criminal conspiracy, unlawful assembly and attempting to commit any offence automatically apply to offences under the Act.

(ix) Section 8 of the Act mentions circumstances under which certain presumptions could be made for facilitating prosecution.

(x) The provisions of the Code of Criminal Procedure on matters relating to security for keeping the peace and for good behaviour, maintenance of public order and tranquility and preventive action of the police are automatically applicable for purposes of enforcement of the Act.

Schemes to be framed under The Act

6. For effective implementation of the legislation, the State Government have to take certain measures which may include :—

(i) The provision for adequate facilities including legal aid to the persons subjected to atrocities to enable them to avail themselves of justice;

(ii) The provision for travelling and maintenance expenses to witnesses, including the victims of atrocities during investigation and trial of offences;

(iii) The provision for the economic and social rehabilitation of the victims of the atrocities;

(iv) The appointment of officers for initiating or exercising supervision over prosecutions for the contravention of the provisions;

(v) The setting up of committees at such appropriate levels as the State Government may think fit to assist that Government in formulation or implementation of such measures;

(vi) Provision for a periodic survey of the working of the provisions with a view to suggesting measures for the better implementation of the provisions; and

(vii) The identification of the area where the members of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes are likely to be subjected to atrocities and adoption of such measures so as to ensure safety for such member.

Central Government functions

7. The State Government may adopt appropriate schemes in

respect of all these matters and also notice schemes under sub-clause (3) of Section 17. Central Government has the responsibility to co-ordinate measures taken by the State Government for purpose of implementation of the Act. It has also to place a report every year on the table of each House of Parliament on measures taken by itself as well as by the State Governments for achieving the objectives laid down in the legislation. Central Government has also responsibility to frame rules both in relation to matters covered under Section 21 and also general matters as provided covered in Section 23 of the Act.

Special responsibility of public Servants

8. The legislation makes it abundantly clear that a public servant when he commits any offence which is an atrocity as per provisions of the legislation is punishable with imprisonment for a term which shall not be less than one year and which may extend to the punishment provided for that offence under the law. Further, a public servant who wilfully neglects his duties required to be performed under the Act is also liable to be punished with the imprisonment for a term which shall not be less than six months and which may extend to one year. This law, however, would not apply to a public servant who is a member of a Scheduled Caste or Scheduled Tribe. In case a public servant, who is a member of Scheduled Caste or Scheduled Tribe commits any atrocity or neglects his duties, he has to be proceeded with under the normal laws and administrative instructions are to

be issued for taking appropriate disciplinary action against him for such actions.

Quantum of punishments under the legislation

9. The normal punishment under the law is imprisonment for a term which shall not be less than six months and which may extend to five years and

with fine. Certain offences like fabrication of false evidence, mischief by fire or any explosive substance, interfering with evidences in relation of an offence etc. are punishable with higher punishment like imprisonment for 7 years and 10 years, life imprisonment or capital punishment or whatever higher punishment is

provided under the Indian Penal Code in addition to fine for that offence. Section 5 of the Act specifies a minimum punishment or imprisonment for a term of one year for a person convicted of an offence for a second time.

डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांच्या आदिवासी विकासविषयक तात्त्विक धोरण प्रणालीची उत्क्रांती

जॉन गायकवाड *

आदिवासींमध्ये प्रत्यक्ष समाज कार्य व सखोल अभ्यास करून झालेल्या अनुभव - सिध्दीवर चिंतन - मनन करून डॉ. व्हेरियर एल्वीन या महान कर्मयोगीने - आदिवासी विकासाबाबत जी तत्त्वाधिष्ठीत धोरणप्रणाली देशास प्रदान केली, त्या धोरण प्रणालीच्या उत्क्रांतीचा संक्षिप्त आलेख --

एका तत्त्वाचा उगम

डॉ. व्हेरियर एल्वीन ऑक्सफर्ड विद्यापीठात विद्यार्थीदशेत असतानाच्या त्यांच्या विचारसरणीत-त्यांच्या तत्त्वांचा मूलभूत पाया असल्याचे त्यांचे स्वतःचे प्रतिपादन आहे. लोकांवर कोणतीही गोष्ट "लादण" त्यांना त्या काळीही मान्य नव्हते.

डॉ. व्हेरियर एल्वीन-परिवर्तन/बदल या प्रक्रियांच्या विरुद्ध नव्हते. अगदी १९३२ साली त्यांना आदिवासींमध्ये परिवर्तन/बदल या प्रक्रियांची आवश्यकता मान्य होती. परंतु त्यांना कोणत्या प्रकारचे परिवर्तन अभिप्रेत होते? त्यांना जे परिवर्तन अभिप्रेत होते, ते अधोगतीकडे नेणारे असे परिवर्तन नको होते, तर चांगल्यासाठी परिवर्तन आवश्यक होते.

(Change for the better and not degradation and decay)

१९३४ मध्ये "मॉडर्न रिव्ह्यू" या नियतकालिकेतून डॉ. एल्वीन यांनी अगदी पहिल्या प्रथम आदिवासी जमातीच्या समस्यांवर लेख लिहिला. या लेखाद्वारे डॉ. एल्वीन यांनी बैगा आदिवासींची बिकट आर्थिक परिस्थिती, त्यांचे अज्ञान व त्याचबरोबर मंत्रमुग्ध करणारी त्यांची जीवन पद्धती या बाबींचे यथार्थ चित्रण केले होते.

आदिवासींची जीवन पद्धती मंत्रमुग्ध करणारी आहे परंतु त्यांच्या गरिबी व कष्टांचा नुसता विचार जरी मनात आला तरी निश्चितच झोप उडाल्याशिवाय राहणार नाही, अशा परिस्थितीत ज्या समाजाने पिढ्यान्पिढ्या आदिवासींकडे जाणून-वुजून दुर्लक्ष करून त्यांची अशी अवस्था केली त्या समाजास काय शिक्षा द्यावी असा प्रश्न मनात आल्याखेरीज राहणार नाही असे डॉ. एल्वीन यांनी या लेखात नमूद केले आहे.

आर्थिक परिस्थिती व आरोग्यविषयक प्रश्न जरी त्या काळात आदिवासींच्या मूलभूत समस्या असल्या तरीही आदिवासींचे सर्व प्रकारच्या शोषणापासून संरक्षण करण्याच्या नितांत आवश्यकतेची जाणीव डॉ. एल्वीन व त्यांच्या सहकाऱ्यांना सातत्याने होती.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील चित्र

स्वातंत्र्यपूर्व काळात विकास विषयक योजना तयार करण्यास तसा फारसा वाव नव्हता. किंबहुना आदिवासींच्या भवितव्याबाबत बरीचशी निष्फळ व अवास्तव चर्चा होत असे. आदिवासी विकासाबाबत ज्या योजना होत्या त्या देशाच्या विकासाबरोबर सुसंगत असणे आवश्यक होते. अर्थात त्या काळात या बाबतीत पूर्णपणे अनास्था होती. ग्रामीण भागातील बहुतांशी लोक निरक्षर होते. आरोग्य विषयक व शिक्षण

विषयक सुविधा अत्यंत कमी होत्या दळणवळण विषयक सुविधांची परिस्थिती अत्यंत बिकट अशी होती. आदिवासीं-प्रमाणेच ग्रामीण भागातील लोकांचेही शोषण होत असे. परंतु ग्रामीण भागातील लोकांपेक्षा आदिवासींची परिस्थिती अधिक बिकट होती. कारण आदिवासी जनता पूर्णपणे दुर्लक्षित होती. आदिवासींबाबतचा प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा होण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे स्वराज्याची चळवळ आदिवासी भागात पसरू नये असा घ्यास इंग्रज सरकारला लागला होता व ते या दृष्टीने सर्वतोपरीने प्रयत्नशील होते. डॉ. व्हेरियर एल्वीन वनग्रामांना ज्या भेटी देत त्या भेटींवर इंग्रज शासनाची काटेकोरपणे देखरेख असे. आदिवासींसाठी शाळा सुरू करण्यास त्यांना परवानगी नाकारण्यात आली. त्या काळात आदिवासी भागामध्ये रस्ते व दवाखाने जवळ जवळ अस्तित्वात नव्हतेच. शेतीमधील सुधारणांबाबतची संकल्पनाही नव्हती. इतकेच केवळ नव्हे तर आदिवासींना त्यांच्यावर जुलूम करणाऱ्यांपासून संरक्षणही नव्हते. अर्थात याचा अर्थ असा नव्हता की, काहीही करणे शक्य नव्हते. जे काही शक्य होते ते अत्यंत सीमित असे होते व त्यावरही अनेक बंधने होती. अशा परिस्थितीतही डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी आपले कार्य चालू ठेवले. आदिवासींवरील जुलूम व अत्याचारांबाबत ते संबंधित वरिष्ठांना

* अधिव्याख्यात, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (म. रा.), पुणे-१.

तत्परतेने कळवीत. अनुषंगिक सुधारणां-
बाबत सूचना देत.

आदिवासीबाबत लोकांना अधिकाधिक
माहिती व्हावी असा डॉ. एल्वीन यांचा
प्रयत्न होता कारण त्या काळी आदिवासी-
बाबत जे काही मानवशास्त्रीय लिखाण
होत असे ते लिखाण काही सर्वसामान्यां-
साठी नव्हते. आदिवासीबाबत योग्य
माहिती नसल्यामुळे सर्वसाधारण समाजा-
मध्ये आदिवासीबाबत अनंत गैरसमज
पसरलेले होते. आदिवासी म्हणजे
“वेगळ्या प्रकारचे मानव” असा सर्व-
साधारण समज होता. त्यांच्यातील योग्य-
तेची/कर्तृत्वाची जाणीव करून न घेता
त्यांना केवळ दयेची आवश्यकता आहे असा
बऱ्याच लोकांचा समज होता.

डॉ. एल्वीन यांनी असे नमूद केले आहे
की—“जे काही सुंदर होते, जे काही
स्वतंत्र होते त्याचे मला संरक्षण करावयाचे
होते”. साध्या सरळ आदिवासींच्या नभळ
प्रेमास व आनंदास अपराधीत्वाच्या भावनेची
जोड देणाऱ्यांना डॉ. एल्वीन यांनी सदैव
विरोध केला.

आदिवासींना विविध विवंचनांपासून
(उदा. त्यांच्या जमिनीबाबतच्या, वनातील
हक्काबाबतच्या, उदर-निर्वाहाबाबतच्या)
दूर ठेवण्याचा डॉ. एल्वीन यांनी प्रयत्न
केला परंतु या संदर्भात त्यांच्याबाबत केवळ
गैरसमज पसरले.

आदिवासींच्या “संरक्षणाबाबत” डॉ.
व्हेरियर एल्वीन यांनी जे विचार मांडले,
त्यावरून बरेच वादंग माजले. “आदिवासी
जसे आहेत, तसेच रहावेत, त्यांचा विकास
न होता आदिवासींनी केवळ मानव-
शास्त्रज्ञांना उपयुक्त असे मानवी संग्रहालया-
तील नमुने रहावेत” या व अशा प्रकारची
निरर्थक वक्तव्ये डॉ. एल्वीन यांच्या नावावर
खपविण्यात येऊ लागली. या संदर्भात
डॉ. एल्वीन यांनी स्पष्टपणे असे नमूद केले
आहे की, “माझ्यावर टीका करणाऱ्यांनी मी
नेमके काय लिहिले आहे हे वाचून पाहण्याची
तसदीसुद्धा घेतलेली नाही”.

आदिवासी संस्कृतीचे संरक्षण “नियोजित व
नियंत्रित संपर्क”

आदिवासींचा विकास अत्यंत काळजीपूर्वक
विचारांती करणे नितांत आवश्यक असल्याचे
डॉ. एल्वीन यांनी नमूद केले आहे.

आदिवासींच्या विकासाबाबत संभाव्य टप्पे
त्यांनी दोबळपणे दिले आहेत.

(१) काळजीपूर्वक नागरीकरण.

(२) त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाबद्दल
त्यांना अभिमान असला पाहिजे.

(३) आधिकदृष्ट्या त्यांनी स्वतःच्या
पायावर उभे राहणे ही नितांत आवश्यक अशी
बाब आहे.

(४) त्यांच्या भूतकाळाचा रास्त अभिमान
वाळगून अशा पद्धतीने पुढे जायचे आहे की—
त्यांच्या नैसर्गिक उत्क्रांतीचा एक भाग म्हणून
“विकास” साधला गेला पाहिजे.

या क्रमाने आदिवासी विकास साधला
गेल्यास बाहेरील जगाबरोबर त्यांचा संपर्क
आल्यावर बाहेरील जगाचा (विकसित
भागाचा) झगमगाट पाहून ते भारावून
जाणार नाहीत.

१९३५-१९४० या कालावधीत डॉ.
एल्वीन यांना आदिवासींच्या संरक्षणा-
बाबतच्या नितांत आवश्यकतेबाबतचे महत्त्व
पटले होते. १९३९ मध्ये प्रकाशित झालेल्या
त्यांच्या “द ब्रेग” या पुस्तकात त्यांनी
देशातील दुर्गम आदिवासी भागास राष्ट्रीय
उद्यानास (National Park) योजना राब-
विण्याबाबत लिहिले आहे. अर्थात या
योजनेतर्गत आदिवासी विकासासाठी काहीही
करावयाचे नाही असे अभिप्रेत नव्हते.
(राष्ट्रीय उद्यान या संकल्पनेचा शब्दशः
अर्थ जरी डॉ. एल्वीन यांना अभिप्रेत नव्हता
तरीही त्यांच्या टीकाकारांनी त्यांचे एकंदरीत
लिखाण विस्तृतपणे न वाचता केवळ “राष्ट्रीय
उद्यान” या संकल्पनेचा शब्दशः अर्थ घेतला.

मात्र “राष्ट्रीय उद्यान” या शिर्षकांतर्गत
आदिवासी विकासासाठी एक उत्तम प्रकारची
सर्वंकष अशी योजना प्रस्तावित केली होती.

या योजने अंतर्गत :

—आदिवासी भागातील विकासासाठी
आदिवासी आयुक्तांची नियुक्ती
प्रस्तावित करण्यात आली होती.

—या प्रस्तावित क्षेत्रांतर्गत आदिवासींना
आनंदाने व मुक्तपणे जगण्यास प्रशास-
नाने मुभा द्यावयाची होती.

—पारंपरिक जमात पंचायतींना त्यांचे
अधिकार पूर्णपणे देऊन त्यांचे पुनरु-
ज्जीवन करावयाचे होते.

—आदिवासी भागात स्थायिक होण्या-
साठी विंगर आदिवासींना परवाना
घेणे आवश्यक करावयाचे होते.

—कोणत्याही धर्माच्या प्रसारकांना आदि-
वासी भागातील जीवनात ढवळाढवळ
करण्यास परवानगी द्यावयाची नव्हती.

—आदिवासी जीवनाचा, संस्कृतीचा विध्वंस
न करता आदिवासींचे स्वातंत्र्य अबा-
धित राखून आदिवासी भागातील
आदिवासींच्या विकासासाठी सर्वतोपरी
प्रयत्न करावयाचे होते.

—आर्थिक विकासास सर्वाधिक प्राधान्य
द्यावयाचे होते.

—स्थानिक परिस्थितीनुरूप मुलभूत
शिक्षण अगदी मुलभूतपणे द्यावयाचे होते.

—शिकार करण्यास व उपलब्ध वनो-
त्पादनांचा उपयोग करण्याची आदि-
वासींना मुभा द्यावयाची होती.

—दुय्यम दर्जाच्या कर्मचाऱ्यांचा/अधि-
काऱ्यांचा मनमानी कारभार व हुकूमशाही
संपुष्टात येणे अपेक्षित होते.

थोड्या कालावधीनंतर डॉ. एल्वीन
यांनी लिहिले की अगदी दुर्गम प्रदेशातील
आदिवासींना तीन बाबतीत स्वातंत्र्य
मिळण्यासाठी लढा देण्याची नितांत आवश्य-
कता आहे—

(१) भयापासून स्वातंत्र्य,

(२) गरजांपासून स्वातंत्र्य, व

(३) हस्तक्षेपापासून स्वातंत्र्य.

त्याचप्रमाणे

—आदिवासींवर सावकार, जमीनदार, भ्रष्ट
कर्मचारी/अधिकारी यांनी कसल्याही
प्रकारे जुलूम व अन्याय करू नये,
त्याचप्रमाणे आदिवासींची कोणीही
फसवणूकही करू नये.

—आदिवासींच्या आरोग्य विषयक प्रश्नांकडे
लक्ष देण्याच्या दृष्टीने त्यांना आरोग्य सेवा
विषयक सोयी सुविधा उपलब्ध होण्याची
नितांत आवश्यकता आहे.

—आदिवासींचे संगीत, नृत्य, सण-उत्सव,
आनंद, स्वातंत्र्य व हास्य लुप्त होईल असे
काहीही न करण्याची खबरदारी घेतली
गेली पाहिजे.

ही जी धोरणप्रणाली होती त्यात कोठेही,
कोणत्याही प्रकारे आदिवासींना “पूर्णपण
अलिप्त” ठेवण्याची योजना नव्हती तर या

घोरण प्रणालीत केवळ "नियोजित व नियंत्रित संपर्क" (Planned and controlled contact) अभिप्रेत होता.

आदिवासी जमातींच्या संस्कृतीचे जतन करण्याचा प्रश्न नव्हता तर प्रश्न होता आदिवासींना शोषणापासून, पिळवणुकीपासून संरक्षण करण्याचा, त्यांना जीवदान देऊन त्यांचा विकास करण्याचा.

(प्रत्यक्षात आज भारत सरकारने आदिवासी आयुक्त नेमले आहेत, विविध राज्यांमध्ये आदिवासी विकास/कल्याण विभाग सुरू करण्यात आले आहेत. डॉ. एल्वीन यांनी अगदी पूर्वी जे काही प्रस्तावित केले होते त्याच धर्तीवर या गोष्टींची अंमलबजावणी होत आहे. आदिवासींच्या पारंपरिक जमात पंचायतींचे पुनरुज्जीवन करण्याबाबतची शक्यता केंद्र शासनाने काही महिन्यांपूर्वीच अजमावून पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु डॉ. एल्वीन यांनी नेमके काय प्रस्तावित केले आहे हे लक्षपूर्वक न वाचता केवळ "राष्ट्रीय उद्यान" या शब्द समूहाचा/संकल्पनेचा शब्दशः अर्थ करून घेतला गेला हे केवळ दुर्दैव.)

समाज कार्यातून अनुभव सिद्धी

ज्या कठोरपणाने आदिवासींकडे वर्षानुवर्षे दुर्लक्ष झाले याची भरपाई म्हणून डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी आदिवासींसमवेत राहून, अगदी ते जगतात तसे जीवन व्यतीत करण्याचा अटोकाट प्रयत्न केला. आदिवासी ज्या प्रकारच्या घरांमध्ये राहतात, त्या प्रकारच्या घरात ते राहिले. त्याचप्रमाणे आदिवासींना ज्या मानसिक दडपणांचा सामना करावा लागतो त्याचाही अनुभव डॉ. एल्वीन यांनी घेतला. आदिवासींना शासकीय अधिकाऱ्यांकडून ज्या छळवणुकीचा सामना करावा लागत होता त्याचाही त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभव घेतला. इतकेच नव्हे तर आदिवासी भागातील आदिवासींना मलेरिया सारखे जे आजार होत (त्याकाळी) त्या आजारांचाही डॉ. एल्वीन यांना सामना करावा लागला. (डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांच्याबरोबर डॉ. शामराव हिवाळे होते.) हे सर्व प्रत्यक्ष पाहिल्यावर हजारी आदिवासींचे मन हेलावून गेले व डॉ. एल्वीन व त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या मनात त्यांच्याविषयी सहानुभूति, करुणा व स्नेह आहे याची त्यांना प्रकषण जाणीव झाली.

अर्थात केवळ इतक्या कार्यावर ते थांबणार नव्हते. त्यांनी शाळा व दवाखाना सुरू केले. या दवाखान्यामुळे डॉ. शामराव हिवाळे यांना अगदी थोड्या कालावधीत जवळ जवळ १०० मैल परिसरात प्रसिद्धी मिळाली. अगदी दूर-दूरचे लोक डॉ. हिवाळेंकडे औषधोपचारासाठी येऊ लागले. या व्यतिरिक्त—

(अ) जेव्हा जेव्हा त्या भागातील आदिवासींमध्ये काही वाद/भांडणे होत त्यावेळी डॉ. एल्वीन व डॉ. हिवाळे त्यांच्यात यशस्वीपणे समेट घडवून आणीत.

(ब) त्या भागातील आदिवासींची शासकीय अधिकाऱ्यांबरोबर कांही कुरकुर झाल्यास डॉ. एल्वीन व डॉ. हिवाळे आदिवासींच्या मदतीस धावून जात.

(क) आदिवासींवर शासकीय अधिकाऱ्यांनी खटले भरल्यावर डॉ. एल्वीन व डॉ. हिवाळे आदिवासींना सल्ला देत.

डॉ. व्हेरियर एल्वीन या संदर्भात असे नमूद करतात की, आदिवासींकरिता त्यांना जे काही शक्य होते ते सर्व काही ते करीत होते, व यातूनच त्यांना आदिवासींच्या जीवनातील नेमक्या गरजांची कल्पना येण्यास मदत झाली.

या व्यतिरिक्त एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे डॉ. एल्वीन व डॉ. हिवाळे यांनी कुष्ठ रोग्यांसाठी आश्रम सुरू केला. या आश्रमामुळे अनेक दुःखी निराश्रित जीवांना दिलासा व आश्रय मिळाला. इतकेच केवळ नव्हे तर या आश्रमामुळे "रोग प्रसारास" अटकाव करणे निश्चितच शक्य होऊ शकले.

आदिवासींचा विकास त्यांच्याच हातात आहे हे जाणून डॉ. एल्वीन व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी आदिवासींमध्ये समाज कार्य करताना सातत्याने त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून दिली. डॉ. एल्वीन व त्यांच्या सहकाऱ्यांना आदिवासींची बाजू घेऊन पोलीस अधिकारी, वन विभागातील अधिकारी, व्यापारी इत्यादींबरोबर अनेक लढे लढावे लागले. याचा परिणाम असा झाला की, डॉ. एल्वीन व त्यांचे सहकाऱ्यांची बदनामी करण्यासाठी त्यांच्या विरुद्ध बिगर आदिवासी वाटेल तशा अफवा पसरवू लागले. गावकऱ्यांना असे सांगण्यात येऊ लागले की, —

अस्पृश्यांनी काढलेले पाणी त्यांच्या ओषघात असते.

—लोकांचे धर्मांतर (ख्रिस्ती धर्मात) करण्याची यांची योजना आहे.
—ते तुमच्या मुला-मुलींना दूरवर शहरातील संस्थामध्ये पाठवून देतील.

योगायोगाने एका सब-इन्स्पेक्टरला गुप्त-रोग झाला व त्यास डॉ. शामराव हिवाळे यांनी बरे केले. याचा परिणाम असा झाला की, शासकीय अधिकारी व कर्मचारी वर्गातील लोकांचा डॉ. एल्वीन व त्यांच्या सहकाऱ्यांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला, वागणूक बदलली.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील चित्र

स्वातंत्र्यपूर्व काळात डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांची अशी भूमिका होती की, अति दुर्गम भागातील काही जमातींना काही काळासाठी मुख्य प्रवाहापासून दूर रहावे लागले, अर्थात ही भूमिका केवळ तात्त्विक नव्हती तर त्यावेळच्या परिस्थितीनुरूप आवश्यक होती, हे विसरून चालणार नाही.

स्वातंत्र्यानंतर मात्र अगदी नेफा सारख्या दुर्गम आदिवासी प्रदेशासाठी सुद्धा डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांच्या भूमिकेत परिस्थितीनुरूप असा महत्त्वपूर्ण बदल झालेला आढळून येतो.

("ए फिलॉसफी फॉर नेफा"—या त्यांच्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीत ही भूमिका विशद करण्यात आली आहे.)

देशास स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशभर एक महान जागृती झाली. आदिवासींना नकाशावर स्थान मिळाले. देशातील वृत्तपत्रे त्यांची दखल घेऊ लागली. विकासासाठी महान योजना आखण्यात आल्या. इंग्रजांनी राबविलेल्या योजना स्वतंत्र भारतासाठी निश्चितच कुचकामी होत्या हे स्पष्ट झाले. आदिवासींना राष्ट्रीय प्रवाहात सामावून घेण्याबाबतची एक नवीन उर्मी निर्माण झाली.

स्वातंत्र्यानंतरची काही वर्षे पंचवार्षिक योजना नव्हत्या, भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वकष मोठ्या योजना नव्हत्या. आदिवासी भागात शाळा व दवाखाने उघडणे इतकेच सिमित घोरण त्याकाळी आदिवासी भागात काम करणाऱ्या समाज सेवकांमध्ये होते.

विकासासाठी पंचवार्षिक योजना

पंचवार्षिक योजनांमध्ये पूर्ण देशातील आदिवासींच्या विकासावर कोट्यावधी रुपये खर्च करण्याचे ठरविल्यानंतर डॉ.

व्हेरियर एल्वीन यांनी या रकमेत भरघोस वाढ करण्याची शिफारस केली हे लक्षात घेणे निश्चितच आवश्यक आहे. व्यापक प्रमाणावर विकास योजना हाती घेऊन व अगदी दुर्गम प्रदेशात रस्ते बांधल्यानंतर आदिवासी जसे आहेत तसे राहणार नव्हते.

आदिवासींना मुख्य प्रवाहापासून अलिप्त ठेवायचे की, मुख्य प्रवाहात आणायचे हा मूलभूत धोरणात्मक प्रश्न स्वातंत्र्य प्राप्ती-बरोबरच संपुष्टात आला आहे. म्हणूनच त्याच त्याच मुद्यांवर सतत होणारी चर्चा ही निश्चितच कालबाह्य व निष्फळ अशीच आहे. आदिवासी विकासाबाबत चर्चा करावयाची असल्यास विकास योजनांच्या तपशीलाबाबत ठोस चर्चा होणे आवश्यक आहे. अशी डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांची संकल्पना होती. (ही संकल्पना सद्यः परिस्थितीतही कालबाह्य झालेली नाही.)

डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांच्या मते आधुनिक भारतात आदिवासी भागातील विकास योजनांचा वेग इतर भागातील विकास योजनांपेक्षा अधिक असला पाहिजे. म्हणजे आदिवासी समाजास पुढारलेल्या समाजाबरोबर येणे शक्य होईल. याबरोबरच आर्थिक विकासाचे कार्यक्रम, आरोग्य विषयक कार्यक्रम व दळणवळण सुसह्य होण्यासाठी अधिकाधिक रस्ते यावर विशेष भर देणे आवश्यक होते.

आदिवासींचा विकास होण्यासाठी पूर्ण देशाने त्यांना प्रेमाने व सन्मानाने वागविणे आवश्यक आहे असे डॉ. एल्वीन यांना ठामपणे वाटत होते.

डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांची दृढ संकल्पना होती की, आदिवासींना जसे इतरांकडून घेण्यासारखे बरेच काही आहे तसेच आदिवासींकडूनही इतरांनी घेण्यासारखे बरेच काही आहे. "राष्ट्रहिताचे फलद्रूप सहकार्य" शक्य होण्यासाठी सुसह्य दळणवळण असण्याची नितांत आवश्यकता त्यांनी ओळखली होती.

(.....in the context of Modern India, development in the tribal areas must be much more intensive than elsewhere to enable them to catch-up with their neighbours, that special emphasis must be laid on economic programmes and on health, and that

very large sums of money must be spent on roads to make the people accessible. The unity of the hills and plains is as essential to the general national interest as it is to that of the hill and forest people themselves. We may indeed look forward to an enriching process of mutual fertilisation. We have much to give the tribes and they have much to give us

स्वातंत्र्यानंतर सामुहिक विकासाबाबतची चळवळ उदयास आली. हे पाहून डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांना प्रकर्षाने जाणवले की, "कार्यपद्धती" व "दृष्टीकोन" यांचा अधिकाधिक पाठपुरावा करणे हेच त्यांचे या संदर्भातील आद्य कर्तव्य होते व त्यानुसार स्वातंत्र्यानंतर पहिली पाच (५) वर्षे त्यांनी आदिवासींबाबत काय दृष्टीकोन असावा व आदिवासींमध्ये व इतरांमध्ये कोणत्या प्रकारच्या मानसिक व सामाजिक तडजोडी आवश्यक आहेत याबाबत लिखाण व विवेचन केले.

ध्यावयाची खबरदारी :

डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी काही धोक्याच्या सूचना देऊन त्या संदर्भात योग्य ती खबरदारी घेण्याबाबत स्पष्टपणे बजावले होते. आदिवासींवर अनेक योजनांचा "मारा करणे" योग्य होणार नाही.

'(Overwhelming the people with too many schemes)'

—बाहेरील तांत्रिक सुवर्तेमुळे आदिवासींमध्ये न्युनगंडाची भावना निर्माण होऊ शकेल.

('depressing them by our technological superiority and creating an inferiority complex'.)

—बाहेरील लोकांची मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी भागात "गदी" वाडल्यास अनेक गुंतागुंतीच्या समस्या निर्माण होतील.

('creating in inferiority complex and anxiety about their land by improving too many outsiders into their villages'.)

डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी अगदी सुहृदवातीच्या काळात आदिवासी संस्कृतीचे

जतन करण्याबाबत विचार केला होता. तथापि, नंतर त्यांनी स्वतःच आपल्या विचारात एक महत्वाचा बदल केलेला दिसून येतो. त्यांनी असे प्रतिपादन केले की, संस्कृती जीवंत राहिली पाहिजे व जे काही जीवंत आहे ते स्थिर राहू शकत नाही तर त्यात बदल निश्चितच अभिप्रेत असतात. (या संदर्भात डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांना जे काही अभिप्रेत होते ते पंडित नेहरूंच्या विचारातून अगदी संक्षिप्तपणे व्यक्त झालेले दिसून येते. "आदिवासींनी आपली परंपरा, बुद्धी व कुवत यानुसार विकास करून घ्यावा. इतरांनी त्यांच्यावर दडपण आणू नये. त्यांच्या पारंपरिक संस्कृतीस व कलांना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे".

('developing the tribal people along the lines of their own tradition and genius'.)

१९४८ साली श्री. नरी रूस्तुमजी यांनी जी ठोस धोरण प्रणाली मांडली ती जगातील कोणत्याही संस्कृतीस निश्चितच लागू होण्यासारखी आहे. आदिवासींचे नागरीकरण व उन्नती या विषयावरील निष्फळ व बेजबाबदार वक्तव्यांचा त्यांनी स्पष्टपणे धक्का केला आहे.

—सामाजिक कार्यकर्ते व अधिकाऱ्यांनी आदिवासींमध्ये जाऊन हुकूम सोडणाऱ्या घ्याची नव्हे तर प्रेमळ, समजूतदार, अनुभवी थोरल्या भावाची भूमिका करणे अभिप्रेत आहे.

—सगळीकडे एकाच साच्यातली एकाच प्रकारची प्रशासकीय यंत्रणा लादण्यात येऊ नये.

—दुर्गम डोंगराळ प्रदेशातील आदिवासींची जी न्याय संस्था आहे त्या संस्थेस इतर ठिकाणच्या न्यायसंस्थांच्या बरोबरीने आणण्याचा प्रयत्न होऊ नये.

—ज्या भागातील लोकांमध्ये न्यायाची भावना ही अंगभूत/मूलभूत भावना आहे, त्या भागात भ्रष्ट, बदनाम व कालापव्यय करणारी व गैरवापर होण्याची शक्यता असलेली कोणतीही संस्था/पद्धती लादली जाऊ नये, कारण त्या भागातील न्यायाची जी अंगभूत भावना आहे त्यामुळे तेथील न्यायसंस्था ही निश्चितच कार्यक्षम व गतिमान असते.

डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी १९४९ साली असे मत व्यक्त केले की आदिवासींसाठी ज्या विशेष संरक्षणात्मक तरतुदी व सवलती देण्यात आल्या आहेत त्या सवलतींचा परिणाम देशाच्या ऐक्यावर होऊ नये म्हणूनच आदिवासींमध्ये, ते या गणराज्याचे पूर्ण नागरिक आहेत व त्यांनाही सर्व अधिकार व कर्तव्ये आहेत अशी भावना निर्माण होणे अत्यावश्यक आहे व हे शक्य होण्यासाठी आदिवासींना शिक्षण देण्याची नितांत आवश्यकता आहे. (... 'the special care and protection given to the tribesmen must not cast any shadow on the unity of India. They must be educated to feel that they are full citizens of the Republic, with real rights and still more urgent duties'.)

त्या काळात देशातील बहुतेक आदिवासी भागातील प्रश्न तुलनात्मकरित्या साधे होते. कारण बहुतेक ठिकाणी लोकांना संरक्षण, विकास व सामाजिक न्याय आवश्यक होते. या व्यतिरिक्त इतर काही ठिकाणी ही समस्या निश्चितच गुंतागुंतीची व जटील अशी होती. उदा. सावरा व मुरिया—

या जमाती त्या काळात समृद्ध, समाधानी, आनंदी, उत्कट अर्थपूर्ण असे आदिवासी जीवन व्यतीत करीत होत्या.

नेफा व ईशान्य भागातील जमातींनी आपल्या प्राचीन संस्कृतीचे व्यवस्थितपणे जतन केले होते. भारतात इतर कोठेही पहावयास दुर्मिळ अशी कला तेथे उत्तमरित्या विकसित होण्याच्या मार्गावर होती.

—आदिवासी जीवन अद्यापही उत्कट व अर्थपूर्ण असे होते. या जमातींमध्ये कशाचेही पुनरुज्जीवन करावयाचा प्रश्नच उद्भवत नव्हता, किंबहुना तेथे प्रश्न होता तो पारंपरिक जीवनातील सांस्कृतिक मुल्यांचा न्हास न करता "बदल" या प्रक्रियेस चालना देण्याचा.

। या समस्येबाबत आदिवासी विकासाबाबत श्री. नरी रस्तुमजी यांनी बरीच वर्षे चिंतन मनन केले होते. त्यांचे विचार ईशान्य सरहद्द प्रांत विभागात अंमलात आले होते. (डा. व्हेरियर एल्वीन यांनी "ए फिलॉसफी फॉर नेफा" हे पुस्तक लिहिले त्यावेळी त्यांना श्री. नरी रस्तुमजी

यांचे कोणतेही साहित्य उपलब्ध होऊ शकले नाही, असे त्यांनी नमूद केले आहे. श्री. रस्तुमजी यांनी १९५३ मध्ये जे काही लिहिले त्याबाबत डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी असे म्हटले आहे की, "मला जे काही अभिप्रेत होते, अगदी तेच श्री. रस्तुमजी यांनी लिहिले आहे".

—या दुर्गम प्रदेशात नृत्य व संगीत हे दैनंदिन जीवनाचे आविभाज्य घटक आहेत, येथील लोक निर्भयपणे व मोकळेपणाने विचार करू शकतात व बोलू शकतात व म्हणूनच तेथे जीवनाचे सौंदर्य आजही अस्तित्वात आहे.

—“आधुनिक” किंवा “पुढारलेल्या” ज्या प्रथा तेथील विचारसरणीस अयोग्य असतील व आदिवासी संस्कृतीस अंगभूत असलेल्या चांगल्या गोष्टींचा विध्वंस करतील अशा कोणत्याही प्रथांना आदिवासी भागातील कार्यकर्त्यांनी उत्तेजन देऊ नये.

—आदिवासींचा दृष्टीकोन अत्यंत स्वच्छ, सरळ व निकोप असतो, शहरी लोकांच्या जीवनात जी गुंतागुंत व धावपळ असते या सर्वांपासून दुर्गम भागातील आदिवासी अलिप्त (आनंदाने) आहेत.

—आदिवासी भागात कार्य करावयाचे झाल्यास त्यांच्या सांस्कृतिक संस्थांचा, त्यांच्या बोली भाषेचा, त्यांच्या संगीताचा/गायनाचा मान राखणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण असे केल्यास जे काम करावयाचे आहे ते काम पूर्णत्वास नेण्यासाठी लोकांचा जो विश्वास आवश्यक आहे तो संपादन करणे सहज शक्य होते.

—यासाठी या क्षेत्रात कार्य करण्यासाठी पहिल्या प्रथम स्थानिक बोलीभाषा आत्मसात करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे ज्या भागात कार्य करण्याचे आहे त्या भागातील लोकांच्या चालीरिती, त्यांच्या दृष्टीकोनातून समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

—आपण जर आपले कार्य करताना चुकीची/सदोष पद्धत अवलंबिली व त्यामुळे जर आदिवासींच्या संस्कृतीतील चांगल्या मूल्यांचा न्हास/विध्वंस झाला तर आपले कार्य कितीही चांगले असले तरी ते कार्य निरुपयोगी असेच ठरेल.

‘ए फिलॉसफी फॉर नेफा’

नेफामधील आदिवासी विकास व बदल या विषयावरील डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांचे

मुख्यातीचे तात्त्विक चिंतन, त्यांनी राज्यपालांना सादर केलेल्या एका अहवालात होते.

(आदिवासी विकासाबाबत डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी पुढे जे काही विस्तृतपणे लिहिले आहे त्या सर्वांचा सारांश या अहवालात होता. डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी या संदर्भात असे नमूद केले आहे की, दुर्दैवाने हा अहवाल शासकीय यंत्रणेमार्फत “गोपनीय” ठेवण्यात आला होता.)

हा अहवाल नंतर तत्कालीन पंतप्रधान श्री. पं. जवाहरलाल नेहरू यांना पाठविण्यात आला. पं. नेहरूंनी एक दीर्घ टिप्पणी लिहून या अहवालातील डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांच्या म्हणण्याचे समर्थन केले. त्यानंतर डॉ. व्हेरियर एल्वीन, त्यांच्या सहकाऱ्यांसह २-३ वर्षे आदिवासींच्या विविध समस्या व विकास विषयक धोरणप्रणाली ठरविण्यासाठी नेफाच्या सचिवालयात कार्यरत होते. या कालावधीत कधी राजभवनात राज्यपालांवरुन तर कधी त्यांच्या स्वतःच्या रहात्या घरी या संदर्भातील विविध पेल्लंवर चर्चा होई. या सत्रांमधून “आदिवासींचा धर्म” या पासून “आदिवासींची वेशभूषा/कपडे” अशा सर्व पेल्लंवर विस्तृत चर्चा करण्यात आली. प्रशासनाने या सर्व सत्रातील निर्णायक बाबींची “मार्गदर्शक मालिका” तयार केली. प्रशासनाने डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांना या मार्गदर्शक मालिकेवरून पुस्तक लिहिण्याबाबत सुचविले. यातूनच “ए फिलॉसफी फॉर नेफा” या पुस्तकाचा जन्म झाला.

या पुस्तकाची पहिली आवृत्ती संक्षिप्त होती. या पुस्तकास लाभलेली पंडित जवाहरलाल नेहरूंची स्फुटिदायक प्रस्तावना व या पुस्तकाची सर्वत्र झालेली प्रशंसा यामुळे डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांना पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती विस्तृतपणे लिहून काढण्यास प्रेरणा मिळाली. ही दुसरी आवृत्ती १९५७ मध्ये प्रकाशित झाली व या आवृत्तीसाठी पं. जवाहरलाल नेहरू यांची नवीन प्रस्तावना लाभली होती, व या प्रस्तावनेतच पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी आपली प्रसिद्ध “पंचशील” (आदिवासी विकासाची पाच तत्त्वे) नमूद केली आहेत. (दोन वर्षांनंतर या पुस्तकाचे पुनर्मुद्रण करण्यात आले व नंतर या पुस्तकाचा हिंदी व आसामी भाषांमध्ये अनुवाद करण्यात आला.)

“ए फिलॉसफी फॉर नेफा” या पुस्तकात आदिवासींच्या दैनंदिन गरजा, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व मानसिक प्रश्न या सर्व बाबी व्यतिरिक्त आदिवासींच्या मूलभूत प्रश्नांवर चर्चा करण्यात आली आहे.

स्वातंत्र्यानंतर अति दुर्गम भागातील आदिवासींनाही मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करून घेण्याची त्यांची भूमिका, या त्यांच्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीत विशद करण्यात आली आहे. आदिवासींची संस्कृती व त्यांची जीवनप्रणाली आहे त्या स्थितीत गोठविण्याची त्यांची भूमिका नव्हती.

आदिवासींचा विकास करताना त्यांच्या-वर काहीही लादायचे नव्हते तर त्यांच्या संस्कृती व परंपरांच्या आधारे त्यांना विकासासाठी उत्तेजन द्यायचे होते. त्यांनी आपल्या भूतकाळाच्या अनुषंगाने नैसर्गिक उत्क्रांती अन्वये स्वतःचा विकास साधावयाचा आहे असे अभिप्रेत आहे. आदिवासी विकासाशी निगडित असलेल्या अधिकाऱ्यांकडून ज्या अपेक्षा आहेत, त्या पं. जवाहरलाल नेहरूंनी स्पष्टपणे नमूद केल्या आहेत. आदिवासी लोकांना त्यांच्या इच्छेनुषंग स्वतःचा विकास करण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य असले पाहिजे. त्यांच्यावर राज्य केले जात आहे अशी त्यांची भावना होणार नाही यासाठी योग्य ती खबरदारी घेणे आवश्यक आहे. ज्या गोष्टी त्यांच्या दृष्टीने परक्या आहेत, अशा गोष्टी त्यांच्या-वर लादल्या गेल्यास ते मुख्य प्रवाहापासून निश्चितच दुरावतील. पुष्कळशा आदिवासी जमातींमधील “युवागृहे” या परंपरागत संस्थेचा उपयोग शैक्षणिक सस्थांचा पाया भक्कम करण्यासाठी करणे शक्य आहे असे पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी नमूद केले आहे.

“नेफा” मधील आदिवासींच्या परंपरागत जमात पंचायतींचा विकास व या पंचायतींना असलेले अधिकार या गोष्टींचा तेथील आदिवासी विकासात महत्त्वाचा वाटा आहे असे डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी नमूद केले आहे. नेफा-मध्ये बाहेरील व्यापाऱ्यांना स्थायिक होण्यास परवानगी नव्हती. स्थानिक आदिवासींना व्यापार उद्योगात पडण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याचे धोरण, अत्यंत यशस्वी ठरले. (ही बाब निश्चितच कौतुकास्पद आहे). आदिवासींच्या कला सुंदर कौशल्यपूर्ण वस्त्रोद्योग, संगीत व

नृत्य या सर्वांना भ्रष्ट न करता प्रोत्साहन द्यावयाचे आहे. प्रत्यक्षात या सर्व बाबीं-मध्ये सातत्याने विधायक बदल होतच असतात. आदिवासी भागात बांधावयाच्या इमारतीबाबत (शासकीय इमारतीसह) डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांचे असे मत होते की, आदिवासी भागातील इमारती त्या भागात साजेशा अशाच असल्या पाहिजेत. (अर्थात हा विचार यशस्वी होऊ शकला नाही हे दुर्दैवच म्हणावे लागेल.)

आदिवासी भागात जाणारे अधिकारी, कर्मचारी व समाज सेवक या सर्वांनी आदिवासींना पूर्णपणे बरोबरीचे मानावे व मित्रत्वाची वागणूक द्यावी अशी या धोरणप्रणालीची अपेक्षा आहे.

डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी आदिवासी विकासाबाबत जे धोरण विकसित केले त्याचा उगम पहिल्या प्रथम नेफाच्या संदर्भात जरी झाला असला तरी हे धोरण इतर भागातील आदिवासींच्या विकासासाठी निश्चितच उपयुक्त असे आहे. काही भागात आदिवासींच्या कर्जबाजारीपणाची गंभीर समस्या आहे तर काही भागात वाढत्या औद्योगिकरणाचे परिणाम दुर्लक्ष करण्यासारखे नाहीत. निरनिराळ्या भागातील समस्या जरी विविध असल्या तरी या धोरण प्रणालीतील मूलभूत दृष्टीकोन निश्चितच सर्वत्र उपयुक्त आहे.

“ए न्यू डील फॉर ट्रायबल इंडिया”

“ए फिलॉसफी फॉर नेफा” या पुस्तकात डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांची आदिवासी विकास विषयक धोरणप्रणाली अगदी स्पष्टपणे व्यक्त झाली आहे. अर्थात ही धोरणप्रणाली या पुस्तका-व्यतिरिक्त आणखी दोन प्रकाशनांमध्ये व्यक्त झालेली आहे.

(१) बहुउद्देशीय आदिवासी गट समितीचा अहवाल,

सदरह समितीचे अध्यक्ष या नात्याने या अहवालाचे बहुतेक लिखाण डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनीच केले आहे.

(२) अनुसूचित जमाती आयोग अहवाल (डेबर आयोग)—

डॉ. व्हेरियर एल्वीन या आयोगाचे एक सदस्य होते. या आयोगाचा अहवाल

७५० पानांचा होता म्हणून श्री. डेवर यांनी डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांना या अहवालाचे संक्षिप्त रूपांतर करण्यास सांगितले. हे संक्षिप्त रूपांतर म्हणजेच डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांचे “ए न्यू डील फॉर ट्रायबल इंडिया” हे पुस्तक.

डेवर आयोगाने विकासाबरोबर “सामाजिक न्याय” व “संरक्षण” यावर भर दिला आहे. या अहवालावर संसदेत भरपूर चर्चा झाली व तदनंतर हा अहवाल संसदेने स्वीकारला. ही बाब डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची होती कारण या तत्वांना स्वतंत्र भारताच्या संसदेने राजमान्यता दिली होती. इतकेच केवळ नव्हे तर यामुळे आदिवासींवरील अन्याय, अत्याचार व पिढवणूक याविरुद्ध युद्ध पुकारण्याचे महत्त्व पटवून देणाऱ्या डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांच्यावरील हल्ले निश्चितच असमर्थनीय ठरतात.

टीकाकारांचा हल्ला

डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी प्रस्तावित केलेली आदिवासी विकास विषयक धोरणप्रणाली ज्या सैद्धांतिक तत्त्वावर आधारित होती त्या तत्त्वांवर बरीचशी टीका झाली. काही लोकांचे असे म्हणणे आहे की आदिवासींना जर राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून घ्यायचे असेल तर मुख्य प्रवाहात त्यांचे पूर्णपणे सामिलीकरण (assimilation) करणे नितान्त आवश्यक आहे व हे करत असताना त्यांची संस्कृती, परंपरा, बोलीभाषा, वेशभूषा यातील (चांगल्या गोष्टींसह) काहीही जतन करण्याचा आग्रह धरण्याची आवश्यकता नाही. परंतु या विचारातील फोलपणा डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी उदाहरणासह स्पष्टपणे नमूद केला आहे. तथाकथित मुख्य प्रवाहातील भारतीय संस्कृतीचा बारीक विचार केला तरी असे दिसते की, ही संस्कृती कोठेही एकसंध नाही, तर ही संस्कृती पूर्णपणे विविधतेने नटलेली आहे. अशा परिस्थितीत आदिवासींनी अंगिकारण्याकरिता नेमकी कोणती संस्कृती प्रमाणित मानावी? हा प्रश्न निश्चितच उद्भवतो. केवळ फोलपणाच नव्हे तर यातील धोकाही लक्षात घेणे नितान्त आवश्यक आहे. याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे नागा बंडखोर किंवा स्वतंत्र राज्याची मागणी

करणारे आसामचे लोक. नागा बंडखोर किंवा आसामचे बंडखोर हे त्यांच्या मूळ आदिवासी संस्कृतीपासून पुष्कळसे दूर गेले असून तथाकथित मुख्य प्रवाहात पूर्णपणे मिसळलेले दिसतात. इतके की ते आदिवासी आहेत हे ओळखू येणार नाही असे असूनही या नागा व आसामी बंडखोरांची मागणी निश्चितच धक्का-दायक अशी आहे. त्यांची संस्कृती नष्ट होत असल्याचे त्यांना प्रकटाने जाणवत असून त्यांना त्यांच्या संस्कृतीच्या "मूळ प्रतिमेचे" रक्षण करावयाचे आहे.

"आदिवासी बदलणार आहेत यात शंका नाही परंतु या बदलांचा वेग कृत्रिमरित्या वाढविणे हे निश्चितच अयोग्य आहे" असे डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी स्पष्टपणे नमूद केले आहे.

"ए फिलॉसफी फॉर नेफा" या पुस्तकात डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी नेमके काय लिहिले आहे हे वाचून खात्री करून न घेता "नेफामधील आदिवासींना पूर्णपणे अल्पित ठेवावे" असे तत्त्व डॉ. एल्वीन यांनी मांडले आहे असे त्यांच्या टिकाकारांनी गृहीत धरले होते. डॉ. एल्वीन यांनी जी धोरणप्रणाली प्रस्तावित केली होती, त्यात कोठेही कसल्याही प्रकारे नेफामधील आदिवासींना आसामधील लोकांपासून पूर्णपणे अल्पित ठेवण्याचा विचार नव्हता. या धोरणप्रणाली अन्वये डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी जी तत्त्वे मांडली होती ती समजून न घेता नेमकी या तत्त्वांच्याविरुद्ध तत्त्वे मांडल्याचे श्रेय डॉ. एल्वीन यांना देऊन त्यांच्याविरुद्ध टिकेची झोड उठविली. चीनचे नेफावर आक्रमण झाल्यावर टीकाकारांचा जोर वाढला परंतु डॉ. एल्वीन यांनी सुचविलेल्या धोरणप्रणालीचा, सैन्याच्या हालचालीवर नेमका कसा व किती परिणाम झाला याबद्दल कोणीही नेमके असे काहीही सांगू शकले नाही.

या संदर्भात लक्षात घेण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी "ए फिलॉसफी फॉर नेफा" हे पुस्तक लिहिण्यापूर्वी पंच्याऐंशी वर्षे आधीच (त्यावेळी त्यांचा जन्मही झाला नव्हता) त्यावेळच्या प्रशासनाने ईशान्य सरहद्द प्रांतास "इन्टर लाईन" असे संबोधले व त्या भागात लोकांच्या

हालचालीवर मर्यादा घातल्या या भागात जाण्यासाठी प्रशासनाची अनुमती घेणे आवश्यक बाब बनली. ही ऐतिहासिक वस्तुस्थिती डोळ्यासमोर ठेवूनच "नेफा मधील आदिवासींचा विकास अशा पद्धतीने झाला पाहिजे की त्याद्वारे त्यांची आसामी जनतेबरोबर व पर्यायाने सर्व भारतीयांबरोबर एकात्मता साधली गेली पाहिजे" असे डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी त्यांच्या पुस्तकात नमूद केले आहे.

तत्वाधिष्ठित धोरण प्रणालीचे थोर मानवशास्त्रज्ञांकडून समर्थन :-

डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांच्यावर अशा प्रकारे टीका होत असतानाच निष्णात मानवशास्त्रज्ञ डॉ. व्हीस्टॉफ-व्हॉन फ्युरेर हॅमंडॉर्फ यांनी "ए फिलॉसफी फॉर नेफा" या पुस्तकाने आदिवासी विकास विषयक एक आशादायक व फलद्रूप अशी धोरणप्रणाली दिली आहे या शब्दात डॉ. एल्वीन यांच्या सैध्दांतिक धोरणप्रणालीचे महत्त्व विशद करून यथार्थ समर्थन केले आहे. डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांच्या सैध्दांतिक धोरणप्रणालीचे समर्थन करताना डॉ. हॅमंडॉर्फ यांनी स्पष्टपणे नमूद केले आहे की,—

(१) एकोणीसाव्या शतकातील व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस शासनाचे धोरणातील दोषांमुळे आदिवासींच्या जमिनी हडप करणे व त्यांची पिळवणूक करणे ही बाब अत्यंत सोपी होती. या विरुद्ध ज्या सामाजिक कार्यकर्त्यांनी व काही निष्ठावंत शासकीय कर्मचाऱ्यांनी आदिवासींवरील अत्याचारांविरुद्ध आवाज उठविण्याचा प्रयत्न केला त्यांच्या कडे प्रशासनाने सोयीस्करपणे दुर्लक्ष केले.

(२) केवळ एकच आदिवासी प्रदेश असा आहे की, जेथे सहानुभूतीपूर्वक व ठोस अशा धोरणप्रणालीमुळे आदिवासींची पिळवणूक होऊ शकली नाही. बाहेरील लोकांनी त्यांच्यावर कुरघोडी केलेली नाही.

(३) ईशान्य भागातील आदिवासींनी विकास, आधुनिकता व त्याचबरोबर त्यांच्या पारंपरिक संस्कृतीतील मूल्यांच्या चांगल्या बाबी जतन करून या सर्वांचा कौशल्यपूर्ण "सुवर्ण-मिलाप" कसा केला आहे हे ज्यांनी पाहिले असेल (त्या काळात) ते निश्चितच भारावल्याशिवाय राहिले नसतील.

याचे सर्व श्रेय तेथील प्रशासन त्रणेबरोबर डॉ. एल्वीन यांच्या सैध्दांतिक धोरणप्रणालीसही जाते. (ही वस्तुस्थिती आजही टिकत आहे असे म्हटले तर त्यात अतिशयोक्ती निश्चितच होणार नाही).

(४) तेथील आदिवासींची अस्मिता पूर्णपणे अबाधित असून त्यांनी आपला निर्मळ-निरामय आनंदही गमावलेला नाही. याचबरोबर आर्थिक विकासाची फळे त्यांना व त्यांच्या पुढील पिढ्यांना निश्चितच चाखावयास मिळतील अशी त्यांना पूर्ण खात्री आहे.

(५) देशातील इतर आदिवासी भागात जो सांस्कृतिक ऱ्हास पहावयास मिळतो त्याची आजच्या सांप्रत परिस्थितीतही नेफा व ईशान्य भागातील समृद्ध आदिवासी संस्कृतीशी तुलना केल्यास, "ए फिलॉसफी फॉर नेफा" या पुस्तकाने आदिवासी विकासविषयक एक दैदिप्यमान, आशादायक व फलद्रूप अशी धोरणप्रणाली दिली आहे हे एक निर्विवाद सत्य आहे, असे निश्चितच ठामपणे म्हणता येईल.

सारांश

सर्वांगीण विकासासाठी शेतीविषयक, दळणवळणविषयक, आरोग्य सेवाविषयक, शिक्षणविषयक या व इतर आवश्यक क्षेत्रातील योजना राबविताना पुढील पाच (५) महत्त्वाच्या गोष्टी लक्षात ठेवल्या पाहिजेत असे डॉ. एल्वीन यांनी नमूद केले आहे :-

(१) आदिवासींना त्यांच्या जमिनीची हमी असली पाहिजे. बाहेरील लोकांकडे होणाऱ्या आदिवासींच्या जमिनीचे हस्तांतरण थांबले पाहिजे.

(२) आदिवासींच्या वनविषयक हक्कांचा मान राखला गेला पाहिजे. प्रशासनाने या संदर्भात संपूर्ण देशात पूर्णपणे एक नवीन दृष्टीकोन आत्मसात करण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

(३) आदिवासींच्या कर्जबाजारीपणाचा प्रश्न त्वरीत सोडविण्याची नितांत आवश्यकता असून त्यासाठी—

(अ) कायदा करण्यात यावा.

(ब) आदिवासींमध्ये सहकाराच्या चळवळीस वेग यावा.

(क) आदिवासींना मान्यताप्राप्त यंत्रणेमार्फत कर्जाची सुविधा उपलब्ध होण्याची आवश्यकता आहे.

(४) आदिवासी भागातील औद्योगिक-करणवाढत अत्यंत गांभिर्येने विचार होणे नितांत आवश्यक आहे. काही कारणांसाठी जर आदिवासींच्या जमिनी "संपादित" करण्यात आल्या तर विस्थापित आदिवासींचे पुनर्वसन व्यवस्थितपणे होऊन त्यांना उदारपणे नुकसानभरपाई देण्यात यावी.

(५) पूर्वीप्रमाणे आदिवासींना अल्पतः ठेवण्यात येऊ नये. प्रत्येक क्षेत्रात त्यांचे स्नेहपूर्ण स्वागत करून त्यांना समान पातळीवर वागणूक द्यावी. सार्वजनिक क्षेत्रांमध्ये सेवा करण्यास त्यांना सर्वतोपरी संधी देण्यात यावी.

डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी हे मुद्दे नमूद करून असे म्हटले आहे की, वरील मुद्दे अगदी साधे वाटत असले तरी या मुद्द्यांकडे गेल्या दहा वर्षांत (स्वातंत्र्यानंतरच्या) पूर्णपणे दुर्लक्ष झाले आहे. केंद्र व राज्य शासनाने जर ठामपणे निश्चय केला तर या मुद्द्यांप्रमाणे अंमलबजावणी सहजपणे शक्य होईल यात शंकाच नाही.

वरील साध्या मुद्द्यांव्यतिरिक्त अधिक गुंतागुंतीचे असे पाच (५) मुद्दे डॉ. एल्वीन यांनी नमूद केले आहेत :-

(१) आदिवासींच्या भूतकाळातील संस्कृतीतील चांगल्या गोष्टींची अस्मिता राखली गेल्यास "आदिवासींचा विकास" ही बाब त्यांची सांस्कृतिक उत्क्रांती ठरेल म्हणजे आदिवासी "वर्तमानकाळात" (विकासपूर्वी) व "भविष्यकाळात" (विकास प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर) त्यांच्या मूळ संस्कृतीचा अक्षर करणार नाहीत.

(२) केवळ शासनाच्या सवलतीचे फायदे (गैर) मिळविण्यासाठी स्वतःस आदिवासी म्हणवून घेणाऱ्या तोतयांपासून जो धोका निर्माण होणार आहे, त्याविरुद्ध खंबीरपणे लढले पाहिजे. या संदर्भात पांढरपेशा/सुशिक्षित वर्गाकडून जे शोषण, जी पिळवणूक होईल ती इतर प्रकारच्या शोषणापेक्षा/पिळवणुकीपेक्षा निश्चितच अधिक धोकादायक अशी असेल. (महाराष्ट्र,

मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, केरळ, तामीळनाडू या राज्यांमध्ये "खोट्या आदिवासींचा" प्रश्न अत्यंत गंभीर बनला आहे. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेतली तर हे लक्षात येईल की, डॉ. एल्वीन यांना या गंभीर प्रश्नाची जाणीव कितीतरी पूर्वी झाली होती.)

(३) आदिवासींमध्ये न्यूनत्वाची भावना निर्माण होणार नाही हे काळजीपूर्वक पाहणे नितांत आवश्यक आहे. यासाठी—

(अ) आदिवासींवर आपले आचार-विचार लादण्यात येऊ नयेत.

(ब) त्यांना समजणार नाहीत किंवा आचरणात आणण्यास अवघड असे नियम व पद्धती त्यांच्यावर लादून त्यांच्यात अपराधीत्वाची भावना निर्माण होणार नाही हे काळजीपूर्वक पाहणे नितांत आवश्यक आहे.

(क) ते कोणत्याही प्रकारे अधीर होतील किंवा घाबरतील असे होणार नाही याची काळजी घेतली गेली पाहिजे.

(ड) त्यांच्या पारंपरिक/प्रचलित प्रथांचा त्यांना कमीपणा वाटू नये यासाठी सर्वतोपरी खबरदारी घेणे आवश्यक आहे.

(४) आदिवासींची संस्कृती व त्यांची कला यांची जोपासना करणे आवश्यक आहे कारण त्या बाबी अमूल्य अशा आहेत. ही संकल्पना आदिवासींच्या मनात यशस्वीपणे रुजविणे महत्त्वाचे आहे.

देशासाठी ते काहीतरी करू शकतात ही भावना निर्माण झाली म्हणजे देशाबद्दल त्यांना निश्चितच आपुलकी वाटेल. मुख्य प्रवाहात त्यांचे सामिलीकरण होण्याच्या दृष्टीने ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. अर्थात ही संकल्पना प्रत्यक्षात येण्यासाठी आदिवासींकडून इतरांना मदत कशी होऊ शकेल ही शक्यता सर्वतोपरी अजमावून पाहणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे

(५) आदिवासींचा जगण्याचा आवेश, आनंद, उमेद व स्वातंत्र्य लुप्त होणार

नाहीत याची हमी घेणे आवश्यक आहे.

ही तत्त्वे पूर्णत्वास येण्याअगोदर तीस (३०) वर्षांपूर्वी यातील बऱ्याच गोष्टींवर डॉ. एल्वीन यांनी चिंतन-मनन केले होते, परंतु त्यांचा या विषयातील गाढा व्यासंग, अभ्यास, अनुभवसिद्धी व देशातील परिस्थिती या सर्वांची एकत्रित परिणती, त्यांच्या विचारांना निश्चित आकार व दिशा देण्यात झाली.

(१) सुरुवातीस त्यांचे विचार सिमित परंतु उत्कट होते. त्यांच्यादृष्टीने समस्या केवळ अध्यात्मिक होती व या समस्येकडे ते केवळ दया दृष्टीने पाहत होते.

(२) वस्तुस्थिती व कटुसत्य सम-जल्यावर डॉ. एल्वीन यांनी आदिवासींच्या "संरक्षणावर" (Protection) भर दिला.

(३) त्यानंतर त्यांना आदिवासींच्या संस्कृतीची जपणूक (Preservation) व विकास या गोष्टींचे महत्त्व अधिक वाटले.

(४) ईशान्य भागातील आदिवासींच्या संदर्भात संरक्षणाची (Protection) हमी होती. परंतु त्यांच्या संस्कृतीतील चांगल्या गोष्टींचा विध्वंस न करता त्यांना आपल्या जीवनातील चांगल्या गोष्टी कशा प्रकारे देणे शक्य होईल, केवळ हा प्रश्न होता.

(५) आदिवासींच्या विकासासाठी अनेक-विध योजना राबविताना, त्यांच्या संस्कृतीचा आदर करणे, त्यांच्या संस्कृतीतील धर्म, बोलीभाषा, स्वयंपासित ग्राम, समाज व्यवस्था इ. महत्त्वाच्या बाबींची जपणूक करणे व या सर्व बाबींची अस्मिता राखणे या दोन टोकांच्या साध्यांचा विध्वंस न करता ते जुळवून घेणे, हा एक भव्य, दिव्य, महान असा विकास आराखडा असून, त्याची अंमलबजावणी अवघड जरी असली तरी ते साध्य करणे निश्चितच शक्य आहे, असा विश्वास डॉ. व्हेरियर एल्वीन यांनी व्यक्त केला आहे.

संदर्भ :- The Tribal World of Veerier Elwin An Autobiography.

माडिया स्त्री जीवन

रत्नम गोदले

प्रसिद्धी कार्यालय (आदिवासी),

मु. पो. धानोरा, जिल्हा गडचिरोली.

घरातील सर्व दैनंदिन घरकाम सांभाळून शेतात धान्य पेरण्यापासून तर धान्य घरात येईपर्यंत रक्ताचे पाणी करून राबराब राबणारी कडाक्याची थंडी अन अंग लाही लाही करून टाकणारे वैशाखाचे कडक ऊन, जणू आकाशच फाटले की काय असा भास होणारा चिंब पावसाळा हे सारे आव्हान स्विकारून जंगलातून लाकूडफाटा आणि कंदमुळे गोळा करून आणून ती आपल्या कच्यावच्यांना खाऊ घालणारी, तारुण्यातील गमती जमती व स्वच्छंद खेळकर वृत्तीचा त्याग करून वैवाहिक कौटुंबिक जीवनात रमणारी धैर्याची आणि अपार सहनशीलतेची मूर्तीमंत प्रतीक म्हणजे माडिया स्त्री.

दुःख, संघर्ष, वेदना ह्या सर्व जन्मतःच घेऊन येणाऱ्या माडिया स्त्रीला केवळ कर्तव्य बजावणे एवढेच माहित असते आणि म्हणून कर्तव्यपूर्तीतच समाधान मानावे लागते. तिच्या जीवनात हक्क आणि अधिकाराला स्थान नाही. माडिया जमातीची समाजरचनाच मुळी अशी आहे, म्हणून माडिया स्त्रीच्या वाटचाला केवळ उपहास आणि अगतिकता आली आहे.

स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्री समानता, स्त्रियांचे हक्क आदी शहरी लोकांच्या चविष्ट विषयाला माडिया जमातीत स्थान नाही. संस्कृती, रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, धार्मिक कल्पनांच्या जोखडात माडिया पुरते बंदिस्त आहेत. यातून बाहेर पडण्याचा त्यांनी कधी प्रयत्न केला नाही आणि म्हणूनच २९ व्या शतकात आपण पाऊल टाकणार असतांना माडिया स्त्री जीवनात काहीही बदल झालेला नाही हे कटुसत्य आपल्याला स्वीकारावेच लागते.

संस्कृती, रुढी, परंपरांच्या गोंडस नावाखाली माडिया स्त्रीचे वर्षानुवर्षे मानसिक शोषण होत गेले आणि म्हणून माडिया स्त्री ही अगतिक व असहाय्य बनली ही

वस्तुस्थिती आहे. माडिया जमातीमधील अंधश्रद्धा, अज्ञानाचा, धूर्त आणि चलावू मांत्रिक पुजाऱ्यांनी चांगलाच फायदा घेतला. रुढी, परंपरांचा फायदा घेऊन त्यांनी माडिया स्त्रीवर अधिक जाचक बंधने लादली व कालांतराने ही बंधने या जमातीत अलिखित नियम ठरले व याची अंमलबजावणी देखील कठोरपणे होऊ लागली.

जाचक नियम :--तरुणावस्थेत माडिया स्त्रीला मिळालेले स्वातंत्र्य हे क्षणभंगूर ठरते. वैवाहिक जीवनाच्या बंधनात अडकलेल्या स्त्रीला आपले स्वच्छंदी जीवन संपवून तिला संस्कृतीने दिलेल्या जाचक नियमांचा शिरपेच घालावाच लागतो. विवाहापूर्वी पर्यंत माडिया स्त्री चोळी, ब्लाऊज घालू शकते, मात्र विवाहानंतर तिला आपल्या लज्जारक्षणाच्या चोळीचा त्याग करावा लागतो व मग आयुष्यभर तिला चोळी-ब्लाऊज घालण्याचा अधिकार ऊरत नाही. विवाहाच्या पहिल्याच रात्री तिला आपल्या चोळीचा धार्मिक विधीप्रमाणे त्याग करावा लागतो. जर स्त्रीने असे केले नाही तर देव कोपतो व त्याचे दुष्परिणाम आयुष्यभर कुटुंबाचाच नव्हे तर अल्या गावाला भोगावे लागतात असा माडियाचा समज आहे व मांत्रिक पुजाऱ्यांनी या समाजाला खत पाणी घालून जीवंत ठेवले आहे हे विशेष.

या घृणीत प्रकाराप्रमाणेच माडिया स्त्रीला मांत्रिक पुजाऱ्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे अंगभर गोंदवून घ्यावे लागते. चेहरा, पाय, हातावर गोंदवून घेण्याची प्रक्रिया इतकी जुनाट आहे की, लोखंडाच्या अनुकुचीदार सूयांनी संपूर्ण शरीर हे रक्तबंबाळ होते आणि या जखमा दीर्घ काळपर्यंत राहतात. कित्येकदा तर यातून अन्य गंभीर आजार उद्भवतात. परंतु, माडिया स्त्रिया मात्र याला दैवी आदेश मानून हे सर्व दुःख मोठ्या आन-

दाने सहन करतात. ही त्यांची अगतिकता समजावी की मानस्वीकृती असा मानववंश शास्त्रज्ञांना मोठा संभ्रम पडलेला आहे. या सर्व घृणीत प्रकारांना माडिया जमातीमधील संस्कृती आणि परंपरात मोठी प्रतिष्ठा मिळाली आहे हे मात्र नक्की.

माडिया जमातीत स्त्रियांना इतकी गौण वागणूक मिळते त्याचे अस्तित्व असून नसल्यासारखे आहे. माडियाच्या धार्मिक विधीत उत्सवाच्या वेळी गावाबाहेर होणाऱ्या पूजेच्या समारंभात स्त्रियांना सहभागी करून घेतले जात नाही. स्त्रियांची अनुपस्थिती रुढी, शुभ समजली जावी असा पुजाऱ्याचा संकेत असतो.

विवाहाच्या पहिल्या मिलन रात्रीला वधू-वराला एका बंद खोलीत ठेवले जाते. धगधगत्या निखाऱ्यावर मिरच्याची पूड टाकण्यात येते व अशा असह्य वातावरणात वधू-वराला आपली पहिली रात्र घालवावी लागते. विवाह समारंभाच्या या मिशकील थडेत कधी कधी अघटित घटना देखील घडतात, परंतु माडिया जमातीत हा प्रकार हळूहळू बंद होत चालला आहे.

माडिया जमातीत रजस्वला स्त्रीला फारच अपवित्र समजले जाते. यासाठी प्रत्येक आदिवासी खेड्याबाहेर एक झोपडी बांधलेली असते. जवळ चारही बाजूने बंद अशा झोपडीत केवळ खिडकी तेवढी ठेवली जाते. संपूर्ण रजस्व काळात माडिया स्त्रीला झोपडीत मुक्कामाने राहावे लागते. रजस्वला स्त्रीची सावली अंगावर पडू न देण्याची माडिया खबरदारी घेत असल्याने अशा स्त्रियांना भल्या पहाटे उठून आपले प्रातर्विधीचे कार्यक्रम आटोपावे लागते. यावेळी घरची अन्य मंडळी रजस्वला स्त्रीला जेवण व पाणी पुरवतात. रजस्वला काळानंतर शुद्ध होऊनच माडिया स्त्रीला घरात

प्रवेश मिळतो. हे नियम कसोशीने पाळतात. यात हयगय करणाऱ्यांना गावपंचायत ठरवील तो दंड देऊन "पापाचे" प्रायश्चित्त घ्यावे लागते.

माडिया पुरुष मंडळीही उद्योगप्रिय नसल्याने ताडी, दारू, गोरगाचा आस्वाद घेणे, शिकारीला जाणे व कोंबड्याच्या झुंजी लावणे यातच ते रमत असल्याने सारी जबाबदारी माडिया स्त्रीच्या डोक्यावर येते आणि "आलीया भोगासी असावे सादर" या उक्तीप्रमाणे स्त्रीला

प्रत्येक अडचणीत आपल्या सुखदुःखाचा विचार न करता सामोरे जावे लागते आणि म्हणूनच प्रसूतीच्या दुसऱ्याच दिवशी तिला लाकूडफाट्यासाठी नवजात अर्भकाला पाठीशी बांधून जंगलात जाणे भाग पडते. परंतु, स्त्रीच्या या परिस्थितीचा विचार करण्याची माडिया पुरुष मंडळींना सवय आणि सवड नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

अधिकाधिक जाचक नियम लावून माडिया स्त्रीचे जीवन मर्यादित व बंदिस्त

करून टाकण्यात आले आहे म्हणूनच माडिया स्त्रियांना खाटेवर झोपणे वर्ज्य आहे. प्रसूतीकाळात बाळ-बाळंतीणीला शेकोटी शेजारी जमिनीवर झोपावे लागते, दुधर आजारात देखील जमिनीवर झोपल्याने अनेक समस्या निर्माण होतात परंतु परंपरेच्या झापडीमुळे माडिया हे पाहू शकत नाही ही खरी शोकांतिका आहे.

विकास आणि आदिवासी

विजय साठे,

ताडआळी, मु. पो. ता. मुरबाड,

जिल्हा ठाणे.

विकासाच्या कार्यक्रमांमध्ये लोकांचा सहभाग हवा; असे झाले तरच विकास कार्यक्रम यशस्वी होतील, असे सर्रास बोलले जाते. पण यामधील नेमका तपशील कोणता याबाबत विशेष असे पुढे काहीच येत नाही. विकास कार्यक्रमांमध्ये लोकांना सामावून घेतले जाईल असेही नेहमी आपण ऐकत असतो.

आतापर्यंत अनेक विकासाच्या योजनांची विश्लेषणे झालेली आहेत. त्यावर अनेक संशोधने झाली आहेत. यातून ज्यांच्यासाठी त्या योजना होत्या, "त्या" लोकांपर्यंत पोहोचलेल्या नाहीत, हेच निष्पन्न झाले आहे. मध्यंतरी वाचनात आले की, या योजना राबविणारी यंत्रणाच गब्बर झाली आहे. म्हणून, यातून मल्लिका नेमका कोणाला मिळाला हे स्पष्ट होते.

गेल्या अनेक वर्षांपासून मी ग्रामीण भागात जनजागरणाचे काम करित आहे. या काळामध्ये असंख्य शासकीय योजनांची माहिती करून घेतली आहे. यासाठीचे अपेक्षित लाभार्थी जवळून पाहिले आहेत. त्यातून वरील विधानांचीच सत्यता समोर येते.

आज आदिवासींच्या विकासासाठी शासनाच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या तीनशे योजना आहेत. या योजना राबविण्यासाठी फार मोठी यंत्रणा आहे. पण त्या त्या योजनांमागील प्रमुख हेतू सफल झाल्याचे दिसत नाही (अर्थात आकड्यांचे गणित पूर्ण केलेले असते). याबाबतीत लाभार्थींचे अज्ञान, निरक्षरता, उदासिनता, अंमलबजावणीतील प्रचंड भ्रष्टाचार, योजनाकारांची दिशाहिनता, लोकांच्या सहभागाचा अभाव, लालफितीचे महाभारत,

लोकप्रतिनिधी व नोकरशाहीमधील राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव अशी असंख्य कारणे ढोबळमानाने पुढे केली जातात. अर्थात या कारणांमध्येही खूप तथ्य आहे.

एल्वीन नावाचा एक सुजाण इंग्रज गुरा अधिकारी आदिवासींमध्ये १० वर्षे राहिला. १९४० च्या दरम्यान त्याचे एक पुस्तक प्रसिद्ध झाले होते त्यामध्ये तो म्हणतो की, "आदिवासींमध्ये जे शासकीय अधिकारी, कर्मचारी, व्यापारी, डॉक्टर इ. मंडळी जातात, त्यांच्या दृष्टीकोनात सर्व प्रथम बदल झाला पाहिजे." पण गेल्या पन्नास वर्षांच्या काळात हे घडले आहे, असे मात्र वाटत नाही. नेहमीचा एकच सूर 'आदिवासींचा विकास झाला पाहिजे.' त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेतले पाहिजे, असाच निघतो.

नेमके काय झालेय? ज्याप्रमाणे कर्णाची कवचकुंडले लबाडीने हस्तगत करण्यात आली किंवा एकलव्याचा अंगठा बदमाशपणे कापून घेण्यात आला. त्याप्रमाणे आदिवासी जमीन जंगलरूपी कवचकुंडले ओरवाडून घेण्यात आली आहेत. या जवच्या जखमेवर तीनशे योजनांचे मलम लावण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

पण हे कट्टसत्यही मान्य करून विचारावेसे वाटते की, यातील कोणती योजना आदिवासींनी सुचविली आहे. म्हणजे अशी कोणती योजना की, जी पाड्यापाड्यांच्या वाडीवाडीच्या, वस्तीवस्तीच्या ठरावातून पुढे आली आहे?

गेल्या ४३ वर्षांमध्ये सत्ताधाऱ्यांनी एक गोष्ट नक्कीच केली आहे, ती म्हणजे आदिवासींसाठी त्यांनी सर्व काही कागदावर नमूद

करून ठेवले आहे. असंख्य योजना, कायदे, शासकीय आदेश, सूचना, अहवाल वगैरे वगैरे आणि एवढे करून काय यांचा सत्ता टिकविण्यासाठी आधार घेतला. आंतर-राष्ट्रीय स्तरांवर कौतुक करून घेतले. जमिनी गेल्या ना मग जमिनी परत मिळविण्याचा कायदा घ्या, जंगल बुडाले, सामाजिक वनीकरण करा 'बकऱ्या घ्या' 'कोंबड्या घ्या' 'कोणतीही गोष्ट नाही, असे नाही. आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी आदिवासी वस्तीचे वेगळे जिल्हे करा, अशी शिफारस शासनाच्या एका कमिटीने १९८२ साली केली आहे... आता काय आणखी दहा वर्षांसाठी राखीव जागा ठेवल्यात?

खरं सांगायच तर ज्यांचा हक्क या भूमीवर सर्वात पहिला आहे, अशा आदिवासींना आपण माणूस म्हणून मानतच नाही. त्यांना खऱ्या अर्थाने समजून घेतलेलेच नाही. मात्र त्यांच्याकडे जेवढे काहीही होत, ते आपल्या समाजानं हिरावून घेतले आहे. या कष्टाळू निसर्गपुत्राचे जीवन सुसह्य कसे होईल, हे आपण पाहिलेच नाही. त्यांच्यात जाऊन आपण त्यांचे कधीच झालो नाही. नेहमी गरळ ओकली, ती शोषणाची, आपल्या तत्वज्ञानांची... त्यांच्या जीवनाच्या स्तोत्रांना अखंडपणे कधीच वाहू दिले नाही... त्यांना बांध घातले... जागो-जागी ते उध्वस्त केले.

आता मागे जाणे "मुश्कील" वाटले तरी "अशाप्रकारे" पुढे जाणे तरी आपल्याला थांबवता येईल.

सहकार आणि आदिवासी विकास

—अशोक जोशी*

महाराष्ट्र राज्यात आज जवळजवळ ५८ लाख आदिवासी आहेत. राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी आदिवासींच्या संख्येचे प्रमाण ९.१९ टक्के एवढे भरते. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक इत्यादि बाबतीत इतर समाजापेक्षा अत्यंत वेगळी वैशिष्ट्ये धारण करणाऱ्या एकूण ४७ जमाती महाराष्ट्रातील प्रामुख्याने १४ जिल्ह्यात आढळून येतात. आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक उन्नतीसाठी समाजातील इतर घटकांपेक्षा आदिवासींचा विचार वेगळ्या दृष्टीकोनावरून करण्याची आवश्यकता भारताच्या घटनाकारांना सुद्धा जाणवलेली होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच आदिवासी विकासास खऱ्या अर्थाने चालना मिळालेली दिसून येते.

आधुनिक काळात समाजाच्या विकास कार्यात सहकारी चळवळीस असलेले महत्त्व येथे वेगळे विशद करण्याची गरज नाही. समाजाच्या कानाकोपऱ्यात जशी सहकारी चळवळ पोहोचलेली दिसून येते, तसेच या चळवळीने आदिवासी क्षेत्रासुद्धा व्यापणे साहजिकच आहे. सहकारी चळवळीने आदिवासी विकासात केलेल्या योगदानाची माहिती घेण्यापूर्वी आदिवासी जीवनाच्या आर्थिक व सामाजिक अंगांचा विचार करणे अत्यावश्यक आहे.

आदिवासींचे आर्थिक व सामाजिक जीवन

अनादि काळापासून जंगलात व डोंगराळ भागात राहणाऱ्या आदिवासींच्या राहण्याच्या ठिकाणात व जीवनपद्धतीत फारसा बदल झालेला आजही दिसून येत नाही. ९० टक्क्यांपेक्षा जास्त आदिवासी शहरी जीवनापासून दूर राहून शेती, शेतमजुरी व जंगलउत्पादनावर उपजीविका करीत असताना आढळतात. शेतीउद्योगातसुद्धा अल्पभूधारक आदिवासींचेच प्रमाण जास्त आहे. शिवाय शेती

असूनसुद्धा पाण्याच्या किंवा सिंचनक्षमतेच्या अभावामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या आदिवासींच्या दारिद्र्यात भरच घालीत असतात. पुरेशा रोजगाराअभावी आदिवासी शेतमजुरांचीही परिस्थिती हलाखीचीच असते.

आदिवासी लोक आर्थिक व सामाजिक आघाड्यांवर मागे राहण्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे त्यांच्यातील शिक्षणाचे अत्यल्प प्रमाण होय. फक्त २२ टक्क्यांच्या आसपास आदिवासी साक्षर आहेत. त्यातही शहरवासियांचेच प्रमाण जास्त आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणावरील अज्ञानाबरोबरच अंधश्रद्धा व व्यसनाधीनता इत्यादी बाबींनी आदिवासींचे जीवन पूर्णपणे ग्रासले आहे. त्यांच्या या दुर्बल व शोषणक्षम जीवनाचा फायदा समाजातील स्वार्थी प्रवृत्तींनी घेतला नसता तरच नवल होते !

आदिवासींचे शोषण

आदिवासींच्या शोषणकर्त्यांमध्ये सावकार या संस्थेचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. त्यांच्या शेतीमधील गरजेच्यावेळी तसेच लग्नादि धार्मिक समारंभ किंवा इतर अडीअडचणींच्या वेळी त्यांना कर्जे देऊन २०० ते ३०० टक्के व प्रसंगी त्याहूनही जास्त व्याज आकारून आदिवासींची प्रचंड पिळवणूक झालेली आहे. खोटे हिशोब लिहून फसवणुकीचेही प्रकार मोठ्या प्रमाणावर घडत असतात. अशा या कर्जांची सव्याज परतफेड न झाल्यास आदिवासींच्या जमिनी बळकावण्याचे प्रकार म्हणजे त्यांच्या शोषणाची अंतिम सीमाच म्हणायची !

अडीअडचणीच्यावेळी आदिवासींना आर्थिक व तत्सम मदत करून त्यांचा शेतीमाल किंवा त्यांनी जंगलात फिरून गोळा केलेल्या हिरडा, डिक इत्यादीसारख्या वस्तु त्यांच्याकडून अत्यल्प भावात खरेदी करून त्यांचे

शोषण करण्यात व्यापारी ही संस्थादेखील अग्रभागी असलेली दिसून येते. तसेच आदिवासी भागात कार्यरत असणाऱ्या निरनिराळ्या शासकीय यंत्रणातील काही कर्मचारीदेखील आदिवासींच्या शोषणास प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे हातभारच लावीत असतात.

आदिवासी विकास : शासनानेचे प्रयत्न

१. आदिवासी उपयोजना

स्वातंत्र्योत्तर भारताचा विकास नियोजनबद्ध असला तरी आदिवासींच्या कमालीच्या मागासलेपणामुळे त्यांच्या विकासाचा वेगळा विचार करण्याची नितांत आवश्यकता नियोजनकारांना भासली. यातूनच भारतातील १८ राज्यांमध्ये आदिवासी उपयोजनेची निर्मिती झाली.

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील आदिवासी समाजासाठी एक स्वतंत्र उपयोजना तयार केली असून ज्या गावात ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त आदिवासी आहेत अशा १४ जिल्ह्यातील ६,५२० गावांना या उपयोजनेच्या कक्षेत समाविष्ट करून घेण्यात आले आहे.

पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून अंमलात आलेल्या या आदिवासी उपयोजनेवरील तरतुद प्रत्येक योजना काळात वाढत असून सातव्या योजनेबरोबर राबविण्यात आलेल्या आदिवासी उपयोजनेवरील तरतुद ५२५ कोटी रुपये होती. आठव्या पंचवार्षिक योजनेतील तरतुदीस अंतिम स्वरूप सध्या देण्यात येत आहे. आदिवासींच्या लोकसंख्येचे राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण साधारणपणे ९ टक्के असल्यामुळे राज्याच्या मुख्य योजनेच्या ९ टक्केएवढी तरतुद आदिवासी उपयोजनेवर करण्याच महत्त्वपूर्ण निर्णय शासनाने घेतला आहे.

आदिवासी उपयोजना राबविताना ज्या गावांमध्ये ५० टक्केपेक्षा जास्त आदिवासी आहेत त्यांचा विकास "एकात्मिक

* लेखा अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे १.

क्षेत्र विकास" कार्यक्रमांतर्गत करून ज्या ठिकाणी आदिवासी वस्ती त्यापेक्षा विरळ आहे, तेथील आदिवासींना वैयक्तिक व कौटुंबिक लाभांच्या योजना उपलब्ध करून देणे हे शासनाने उद्दिष्ट्य आहे.

२. सहकाराच्या दिशेने वाटचाल

पिढचान्पिढचा चालत आलेले दारिद्र्य व कमालीचे अज्ञान यामुळे आदिवासी विकासासाठी फक्त शासकीय पातळीवरून होणारे प्रयत्न अपुरे पडणे सहाजिकच होते. विकासाची उर्वरित जबाबदारी पार पाडण्यासाठी सहकारी चळवळीचे सहाय्य घेण्यात आले.

जागतिक सहकारी चळवळीचा उगम व विकास यांचा अभ्यास केल्यानंतर असे दिसून येते की, युरोपमध्ये जेव्हा औद्योगिक क्रांती व त्यातून भांडवलशाहीचा उदय झाला, तेव्हाच कामगारांच्या शोषणालाही सुरुवात झाली. या शोषणाविरुद्ध एक प्रतिक्रिया म्हणून सहकारी चळवळीची निर्मिती झाली.

या अगोदर वर्णन केलेली आदिवासींच्या जीवनाची पार्श्वभूमी व त्यात शोषणाला असलेला वाव लक्षात घेता सहकारी चळवळीची कास धरून आदिवासी लोक आपला विकास आपणच साधू शकतात याची खात्री पटते.

महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा, १९७६

व्यापारी, सावकार इ.कडून आदिवासींची होणारी पिढवणूक थांबवून त्यांना कायदेशीर मागणी कर्जाऊ रक्कम उपलब्ध व्हावी व त्यांच्या शेतीमालाला व जंगल-उत्पादनांना योग्य भाव मिळून त्यांचे जीवनमान सुधारावे या उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाने वरील कायदा मंजूर केला. या कायद्यास सहकारी चळवळीची जोड दिली गेल्यामुळे हा कायदा आदिवासींसाठी वरदानच ठरलेला आहे.

१९७२ पासून कार्यरत असलेल्या महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची १९७६ साली पुनर्रचना करण्यात येऊन आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात व्यापारविषयक कामे करणे, आदिवासींना पतपुरवठा करणे, त्यांचे धान्य रास्त भावाने खरेदी करणे इत्यादि योजना या महामंडळाकडे सोपविण्यात आल्या. फेड्र शासनाने त्या अगोदर नेमलेल्या

बावा समितीने आदिवासी क्षेत्रात सहकारी संस्था स्थापन करण्याची शिफारस केली होती. त्यानुसार महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात १२,५०० आदिवासींमध्ये एक याप्रमाणे आदिवासी सहकारी संस्थांचे जाळे विणण्यात आले. राज्यातील १४ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये आज अशा एकूण २७५ सहकारी संस्था कार्यरत आहेत.

आदिवासींच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळण्यासाठी प्रथम काही जिल्ह्यांमध्ये प्रायोगिक तत्वावर धान्याची एकाधिकार खरेदी करण्याचे अधिकार आदिवासी विकास महामंडळास देण्यात आले. हा प्रयोग यशस्वी ठरल्यानंतर टप्पाटप्पाने ही योजना सर्वच उपयोजनाक्षेत्रास लागू करण्यात आली.

आदिवासींचे धान्य खरेदी करणे व त्यांना कर्जपुरवठा करणे इत्यादि बाबतीत आदिवासी विकास महामंडळाच्या प्रतिनिधी म्हणून काम करण्यासाठी आदिवासी सहकारी संस्थांना तसे अधिकार देऊन प्रशासकीय दृष्टीने त्यांना महामंडळाशी जोडण्यात आले. आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक उन्नतीच्या कामी या संस्थांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावण्याची अपेक्षा आहे.

आदिवासी सहकारी संस्था : उद्दिष्ट्ये व कार्ये

आदिवासी सहकारी संस्था स्थापन करण्याचे मागे पुढीलप्रमाणे उद्दिष्ट्ये आहेत :—

(१) आपल्या कार्यक्षेत्रातील जास्तीत जास्त आदिवासींना संस्थेचे सभासद करून घेऊन त्यांना अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीची कर्जे उपलब्ध करून देणे.

(२) योग्य भावाने आदिवासींचा शेतमाल व इतर जंगल उत्पादने विकत घेऊन त्यांच्या गरजेच्या वेळी त्यांना लागणारे धान्य व किराणामाल स्वस्त धान्य दुकानाद्वारे उपलब्ध करून देणे. तसेच कापड इत्यादीसारख्या जीवनावश्यक वस्तूदेखील रास्त भावाने उपलब्ध करून देणे.

(३) शेतीसाठी लागणारी बी-बियाणे, खते, कीटकनाशके व उपयुक्त अवजारे यांचा योग्य भावात आदिवासींना पुरवठा करणे.

(४) दुग्ध-उत्पादन, मत्स्यव्यवसाय, कुक्कुटपालन इत्यादीसारख्या शेतीला पुरक व्यवसायांसाठी सभासदांना कर्ज उपलब्ध करून देणे व योग्य ते मार्गदर्शन करणे.

(५) कर्ज वितरण व कर्ज वसुलीच्या कामी आदिवासी विकास महामंडळ, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व भूविकास बँका यांच्या प्रतिनिधी म्हणून आपापल्या कार्यक्षेत्रात काम करणे.

(६) भूमिहीन मजूर असणाऱ्या सभासदांसाठी त्या त्या कार्यक्षेत्रात निधणारी रस्ते बांधणी, विहीरी खोदणे, कालवे व पाटबंधारे तसेच जंगल तोडणी इत्यादीसारखी कामे कंत्राटी पद्धतीने सहकारी तत्वावर घेणे.

(७) त्या त्या भागातील परिस्थितीस अनुरूप असे घरगुती व लघुउद्योग चालविणे व उत्पादित मालास योग्य अशी बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे.

(८) शेतकरी सभासदांचा शेतमाल बाजारात येण्यास अवकाश असेल तेव्हा व मजुरांना काही काम नसते तेव्हा त्यांच्या दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी त्यांना खावटी कर्ज उपलब्ध करून देणे.

(९) सभासदांमध्ये काटकसर, स्वावलंबन, आर्थिक शिस्त व सहकार यांचा प्रसार होण्यास उत्तेजन देण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेच्या अनुमतीने बँकेचे व्यवहार अंगिकारणे.

आदिवासी सहकारी संस्थांचे महत्व

व्यापारी व सावकार यांच्या विळखातून आदिवासींना मुक्त करून विकासाची वाट दाखविण्यामध्ये आदिवासी सहकारी संस्थांचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. आदिवासी विकास महामंडळ, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व भूविकास बँका यांच्याकडून उपलब्ध होणारी सर्व प्रकारची कर्जे अल्प व्याजदराने या संस्था आपल्या सभासदांना वितरीत करीत असल्यामुळे आदिवासींना आपल्या आर्थिक गरजांसाठी सावकाराकडे किंवा व्यापाऱ्यांकडे धाव घेण्याची गरज उरली नाही. तसेच त्यांचा शेतमाल, गवत व जंगल उत्पादने यांची खरेदी या सहकारी संस्थांतर्फे एकाधिकार तत्वावर होऊ लागल्यामुळे त्यांना रास्त भावाची हमी मिळून त्यांची फसवणूक थांबली, आदिवासींना लागणारे धान्य, किराणावस्तू, कापड, त्याचप्रमाणे शेतीसाठी लागणारी बी-बियाणे, खते याही गोष्टी त्यांना रास्त भावाने पुरविण्याची जबाबदारी या संस्थांवरच टाकण्यात आलेली आहे.

शेतकऱ्यांने फक्त शेती-उत्पादनांवरच अवलंबून न रहाता शेतीला पूरक अशा उद्योगांची कास धरली पाहिजे या आधुनिक तत्वास आदिवासी शेतकऱ्यांचा अपवाद करून चालणार नाही. त्या दृष्टीने दुग्ध उत्पादन, कुक्कुटपालन, पशुसंवर्धन, मत्स्य-व्यवसाय इत्यादींसारख्या पूरक उद्योगांसाठी सभासदांना कर्ज पुरवठा करून त्यांना आर्थिक दृष्टीने स्वावलंबी बनविण्याचे मोलाचे कार्य या संस्थांनी केले आहे.

फक्त शेतीवर अवलंबून असणाऱ्याच आदिवासींचा विचार या व्यवस्थेत झाला आहे असे नाही, तर मोलमजुरीवर अवलंबून असणाऱ्या भूमिहीन आदिवासींचाही विचार या संस्थांच्या उद्दीष्टांमध्ये करण्यात आलेला आहे. आदिवासींच्या जंगल कामगार सहकारी संस्था स्थापन करून किंवा याच सहकारी संस्थांमार्फत त्या त्या भागात निघणारी रस्ता बांधणी, पाझर तलाव, विहीर खोदाई इत्यादी कामांची कंत्राटे घेऊन संस्थांना व सभासदांना उत्पन्नाची साधने उपलब्ध होऊ शकतात. तसेच शेतकरी सभासदांच्या मार्गदर्शनासाठी "मॉडेल फार्म" स्थापन करून त्याद्वारे देखील थोडीफार रोजगार निर्मिती करता येते.

शेतीसाठी निरनिराळ्या प्रकारे कर्ज पुरवठा होत असला तरी आपल्या दैनंदिन गरजा भागविणे हीदेखील आदिवासींच्या जीवनातील एक समस्याच आहे. महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक (सुधारणा) कायदा, १९७६ अनुसार आदिवासी क्षेत्रातील सावकारी धंद्यास प्रतिबंध करण्यात आला. धरगुती अडचणींच्यावेळी सावकार किंवा व्यापारी आदिवासींच्या मदतीला धावून येत असे. त्यांची ही गरज भागविण्याची काहीतरी सोय करणे आवश्यक होते. यातूनच खावटी कर्जाची निर्मिती झाली. या योजनेद्वारे संस्थेच्या सभासदांना रु. २५० पर्यंत खावटी कर्ज कमी व्याजाने दिले जाते. या कर्जाचा योग्य विनियोग व्हावा म्हणून हे कर्ज ७० टक्के वस्तुरूपाने व ३० टक्के रोख रकमेच्या स्वरूपात दिले जाते.

आदिवासी सहकारी संस्था : उणीवा व उपाययोजना

पिचड समिती

आदिवासी विकास महामंडळ व आदिवासी सहकारी संस्था स्थापन करून त्यांच्यावर आदिवासी विकासाची एवढी मोठी जबाबदारी टाकून खरोखरच

किती उपयोग झाला किंवा त्यांच्याकडून कितपत अपेक्षापूर्ती झाली आहे याचा विचार होणे आवश्यक आहे.

आदिवासी सहकारी संस्थांमधील उणीवा दूर करून त्या चांगल्या रीतीने कार्यान्वित होण्यासाठी त्यांची पुनर्रचना करणे व इतर उपाययोजना सुचविण्याच्या दृष्टीने विधानसभा सदस्य मा. श्री. मधुकररावजी पिचड यांच्या अध्यक्षते-खाली महाराष्ट्र शासनाने १९८४ मध्ये एक समिती नेमली होती. या समितीच्या शिफारशींवर निर्णय घेण्यासाठी शासनाने पुन्हा एक हक्कप्रदान समिती नेमली. या हक्कप्रदान समितीचा अहवाल शासनाने स्वीकारला असून काही सुधारणा अंमलबजावणीच्या अवस्थेत आहेत.

आदिवासी सहकारी संस्थांच्या रचना व कार्यपद्धतीत पिचड समितीस ज्या उणीवा आढळून आल्या व या समितीने त्यासंबंधी ज्या शिफारसी केल्या आहेत. त्यातील काही प्रमुख मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत :-

(१) इतर संस्थांचा अडथळा :— बावा समितीच्या शिफारशींनुसार व महाराष्ट्र शासनाच्या १९७६ च्या कायदानुसार आदिवासी सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत. त्या त्या भागात पूर्वी कार्यरत असलेल्या विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था आदिवासी संस्थांमध्ये विलीन व्हाव्यात अशी अपेक्षा होती. परंतु काही संस्थांनी या निर्णयाला न्यायालयातून स्थगिती आदेश आणला व त्या संस्था अजूनही आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात पूर्वीप्रमाणेच कार्यरत आहेत. ज्या संस्थांनी विलीनीकरणस मान्यता दिली, त्यातील कित्येक संस्था आपल्या तोट्यासह व प्रचंड थकवाकीसह नवीन संस्थांमध्ये विलीन झाल्या. पहिल्या वर्षी स्थापन झालेल्या २२० संस्थांमधी १८९ आदिवासी सहकारी संस्था स्थापनेच्या पहिल्या वर्षापासूनच तोट्यात आहेत. इतर ठिकाणच्या संस्था जुन्या संस्थांच्या स्पर्धेत टिकाव धरू शकत नाहीत. मुळातच इतर काही कारणांमुळे दुर्बल असणाऱ्या आदिवासी सहकारी संस्था हा तोटा अजूनही भरून काढू शकल्या नाहीत. यासाठी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात आदिवासी सहकारी संस्थांखेरीज इतर कोणत्याही सहकारी संस्थेची नोंदणी करता येणार नाही या निर्णयास न्यायालयात आव्हान

देता येणार नाही अशी तरतूद करण्याची शिफारस पिचड समितीने केली आहे.

(२) मोठे कार्यक्षेत्र :— आदिवासी सहकारी संस्था स्थापन करताना १२,५०० लोकसंख्येमागे एक संस्था असावी असा निकष ठरविण्यात आला होता. परंतु प्रत्यक्षात मात्र कित्येक संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात १५,००० ते २०,००० किंवा त्याहूनही जास्त लोकसंख्येचा समावेश झालेला आहे आणि अंतराच्या दृष्टीने हे कार्यक्षेत्र २० किलोमीटरपर्यंत विस्तारलेले आहे. एवढ्या मोठ्या विस्तारामुळे संस्था व सभासद यांच्यात अपेक्षित जवळीक निर्माण होऊ शकली नाही. यासाठी एका आदिवासी सहकारी संस्थेचा विस्तार अंतराच्या दृष्टीने १० किलोमीटरच्या आत व लोकसंख्येच्या दृष्टीने ४,००० ते ६,००० च्या दरम्यान असावा असे पिचड समितीने सुचविले आहे.

(३) व्यवस्थापनाचा खर्च :— या संस्थांवर प्रथम नेमण्यात आलेला कर्मचारी वर्ग अप्रशिक्षित होता. तसेच जादा प्रमाणात कर्मचाऱ्यांच्या नेमणुका झाल्यामुळे त्यांचे वेतन व भत्ते इत्यादिवर होणारा खर्च वाढला. प्रथमपासूनच तोट्यात असणाऱ्या या संस्था हा भार सहन करू शकल्या नाहीत. कोणतीही सहकारी संस्था फायद्यात येण्यासाठी या संस्थेकडून जास्तीत जास्त कर्जव्यवहार व्हावा लागतो. निरनिराळ्या कारणांमुळे तो न झाल्यामुळे आदिवासी सहकारी संस्थांचे उत्पन्न घटले व व्यवस्थापनाचा खर्च त्या सहन करू शकल्या नाहीत.

त्याचप्रमाणे आदिवासी विकास महामंडळाचा प्रतिनिधी म्हणून धान्यखरेदी करण्यामध्ये अपेक्षित एवढा खरेदीव्यवहार होत नसल्यामुळे व स्वस्त धान्य विक्रीच्या दुकानांमार्फत पुरेसा विक्रीव्यवहार होत नसल्यामुळे कमिशनरूपाने मिळणाऱ्या उत्पन्नावर परिणाम होत असतो. ही उणीव दूर करण्यासाठी वरील खरेदी व विक्रीवरील कमिशन वाढवून व्यवस्थापनावरील खर्च या संस्थांना भागविता येण्याएवढ्या उत्पन्नाची तरतूद करण्याची शिफारस पिचड समितीने केली आहे. तसेच मजूर, कंत्राटदार व मच्छीमार संस्थांना असणाऱ्या सवलती याही संस्थांना देऊन या कामी त्यांना उत्तेजन देण्यात यावे असे पिचड समितीने नमूद केले आहे.

(४) थकवाकी.— सर्वच सहकारी संस्थांमध्ये दिसून येणारी थकवाकी ही समस्या आदिवासी सहकारी संस्थांमध्ये-देखील दिसून येते. थकवाकीमुळे पुढील गरजेच्या वेळी सभासदांना कर्ज मिळण्यात बाधा येते व कर्ज न मिळून उत्पादनाच्या मार्गात अडथळा निर्माण झाल्यामुळे पूर्वीचे कर्ज फेडण्याची ऐपत कमी-कमी होत

जाते. यासाठी आदिवासी सभासदांचा आर्थिक विकास जलदगतीने होण्यासाठी सर्व गरजू सभासदांना मध्यम मुदतीचे कर्ज देण्याची व्यवस्था करण्यात यावी, आणि अल्पमुदतीचे कर्ज थकवाकीत आहे, या कारणास्तव त्यांना मध्यम मुदत कर्जास वंचित करू नये व पीक कर्ज थकवाकीचे १० वार्षिक हप्त्यात रूपांतर करण्यात यावे या शिफारशीबरोबरच आदिवासी सहकारी संस्थांना देण्यात आलेल्या

व्यवस्थापकीय कर्जापैकी थकवाकीचे रूपांतर अनुदानात करण्यात यावे अशी महत्वपूर्ण शिफारसही पिचड समितीने केलेली आहे.

वरील प्रमुख उपाययोजनांबरोबरच इतर अनेक छोट्या मोठ्या उणीवा दूर करून आदिवासी सहकारी संस्थांची उपयुक्तता वाढविण्यात आली तर ह्यांची उद्दीष्टे पूर्णार्थाने सफल होऊन सहकारी चळवळीचे आदिवासी विकासातील योगदान निश्चितच मोलाचे ठरू शकेल.

आठव्या पंचवार्षिक योजनेत आश्रमशाळांचे नियोजन

श्री. मो. ना. पंडितराव*

आदिवासींमध्ये शिक्षणविषयक जागृती व उन्नती करण्याच्या दृष्टीने शासनाने आदिवासी विभागांतर्गत "आश्रमशाळा समूह" ही क्षेत्रविकास योजना महाराष्ट्रात राबविण्यास सुरुवात केली. शिक्षणाच्या माध्यमातून त्या भागाचा विकास आणि त्याद्वारे आदिवासींचा विकास करण्याचा शासनाचा प्रयत्न चालू आहे. शिक्षणातून "परिसर विकास" या संकल्पनेतून समाज शिक्षण व त्याद्वारे समूह विकास आणि मानव विकास साधणे हा या योजनेतील गर्भित हेतू आहे. अशा प्रकारच्या शिक्षणाद्वारे आदिवासींची शिक्षण विषयक स्थिती भक्कम करण्याचे प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

सन १९८१ चे जनगणनेनुसार राज्याची एकूण लोकसंख्या ६२७.८४ लाख असून त्यापैकी आदिवासी लोकसंख्या ५७.७२ लाख आहे. आदिवासी लोकसंख्येची राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी ९.१९ टक्के इतकी आहे. राज्याच्या एकूण ५७.७२ लाख आदिवासी लोकसंख्येपैकी ५१.३८ लाख आदिवासी ग्रामीण भागात राहतात. यापैकी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात २७.४२ लाख आदिवासी समाविष्ट असून आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासींची लोकसंख्या २३.९६ लाख आहे.

आदिवासी लोक मूलतः डोंगराळ आणि दुर्गम भागात रहात असल्या कारणाने व समाजातील इतर भागातील जनतेपासून अलिप्त राहण्याच्या त्यांच्या सवयीमुळे त्यांच्यामध्ये शिक्षणाविषयी कमालीचा मागासलेपणा, सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीच्या जाणिवेचा अभाव, अज्ञान इत्यादि गोष्टी प्रामुख्याने आढळून येतात.

आदिवासींची सामाजिक आणि आर्थिक तसेच शैक्षणिकदृष्ट्या उन्नती करण्याचे

दृष्टीने शासनाने "क्षेत्र विकास योजना" या विकासाच्या नव्या तंत्राचा अवलंब केलेला आहे. आदिवासी समाजाचे शिक्षण-विषयक अज्ञान घालवून त्यांचा विकास करण्याच्या दृष्टीने "आश्रमशाळा समूह" ही योजना आदिवासी विकास विभागांतर्गत आदिवासी विकास संचालनालयामार्फत १९७२-७३ पासून चालविण्यात येते. या योजनेला जिल्हा नियोजनाची व विकास मंडळाचीही मंजूरी घेतली जाते.

"आश्रमशाळा समूह" योजनेची सुरुवात सन १९७२-७३ साली झाली. सुरुवातीला आदिवासींच्या ५००० ते ७००० लोकसंख्येला किंवा १०/१५ गावांना एक आश्रमशाळा असा प्रारंभ करण्यात आला. (शासन निर्णय, समाज कल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा आणि पर्यटन विभाग क्रमांक बीपीसी/१०७२/३८९३/जी, तारीख १४ ऑगस्ट १९७२ व २१ ऑगस्ट १९७२). त्यानंतर दुर्गम भागातील जनतेची मागणी लक्षात घेऊन या निकषात थोडा बदल करण्यात आला. त्यानुसार डोंगराळ, वाहतुकीचे दृष्टीने दुर्गम अशा भागासाठी व आदिम जमातीसाठी हा निकष २००० ते ३००० आदिवासी लोकसंख्येला एक आश्रमशाळा असा करण्यात आला. (शासन निर्णय, समाज कल्याण व क्रीडा विभाग, क्रमांक एएससी/१०८०/५००२०/का-१५, दिनांक १९-१०-८२).

आश्रमशाळा या ग्रामीण भागासाठीच असल्यामुळे आश्रमशाळेचे नियोजन व अनुषंग काढताना ग्रामीण आदिवासी लोकसंख्येचा विचार करण्यात आला आहे.

महाराष्ट्र राज्यात दिनांक १-४-१९९० अखेर ३८७ शासकीय आश्रमशाळा चालविल्या जातात. त्यापैकी १३२ आश्रमशाळा "पोस्ट बेसिक" आहेत.

राज्यात शासकीय आश्रमशाळांमध्ये शिक्षणाच्या आदिवासी मुलांमुलींची संख्या सुमारे १.१० लाख एवढी आहे.

महाराष्ट्र राज्यात खाजगी स्वयंसेवी संस्थांची मोठी परंपरा आहे. अशा काही संस्थांनी स्वयंस्फूर्तीने आदिवासी भागात "आश्रमशाळा" चालविल्या आहेत. शासन अशा आश्रमशाळांना मंजूर बाबींवर निर्धारित दराप्रमाणे "अनुदान" देते. अशा अनुदानित आश्रमशाळांची संख्या १६३ असून त्यामध्ये ५४ आश्रमशाळा पोस्ट बेसिक आहेत. ह्या शाळांमध्ये सुमारे २८ हजार आदिवासी मुले/मुली शिक्षण घेत आहेत.

(१) शासकीय आश्रमशाळा उघडण्यासंबंधीच्या प्रचलित मानकानुसार १९८१ चे जनगणनेनुसार राज्यातील ग्रामीण भागात (अ) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात ५५९ व (ब) आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर ३२१ अशा एकूण ८८० आश्रमशाळा उघडता येतील.

(२) या योजनेच्या अंतर्गत सध्या चालू असलेल्या आश्रमशाळांची संख्या ५५० एवढी असून त्यापैकी ३८७ आश्रमशाळा शासनाने व १६३ आश्रमशाळा स्वयंस्फूर्त संस्थांनी चालविलेल्या आहेत.

(३) या शाळेपैकी उपयोजना क्षेत्रात ३१३ शासकीय व १२८ अनुदानित अशा ४४१ आश्रमशाळा आहेत.

(४) आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर ७४ शासकीय व ३५ अनुदानित अशा १०९ आश्रमशाळा आहेत.

(५) सोबत जोडलेली आश्रमशाळेची सांख्यिकीय माहिती नियोजनासाठी संशोधनासाठी व या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना उपयुक्त होईल अशी अपेक्षा आहे.

* संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्र/विगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र यामध्ये आवश्यक असणारी प्राथमिक आश्रमशाळांची संख्या/अस्तित्वात असणाऱ्या आश्रमशाळा व अनुशेष यांचे जिल्हानिहाय विवरण

महाराष्ट्र राज्यातील आश्रमशाळा								
अ.क्र.	जिल्हा	ग्रामीण आदिवासी लोकसंख्या (लाख)	प्रचलित मानकानुसार संख्या	सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या आश्रमशाळांची संख्या			अनुशेष	
				शासकीय	अनुदानित	एकूण		
१	२	३	४	५	६	७	८	
महाराष्ट्र राज्य		५१.३८	८८०	३८७	१६३	५५०	३४७	
(अ) सह्याद्री विभाग								
१	ठाणे	६.९३	१३१	६४	२५	८९	४२	
२	रायगड	१.७४	२६	८	२	१०	१७	
३	रत्नागिरी	०.२६	४	२	—	२	३	
४	सिंधुदुर्ग	०.०५	—	—	—	—	—	
५	नाशिक	६.२६	१३२	६२	२२	८४	४९	
६	धुळे	७.९८	१४१	६५	३३	९८	४३	
७	जळगाव	१.९६	३५	१४	७	२१	१४	
८	अहमदनगर	१.८२	२६	१५	७	२२	६	
९	पुणे	१.४१	१९	१४	३	१७	४	
१०	सातारा	०.१२	—	२	—	२	—	
११	सांगली	०.१३	—	—	—	—	—	
१२	सोलापूर	०.३८	२	२	—	२	—	
१३	कोल्हापूर	०.२५	२	२	—	२	—	
एकूण सह्याद्री विभाग		२९.२९	५१८	२५०	९९	३४९	१७८	
(ब) गोंडवन विभाग								
१४	औरंगाबाद	०.५४	८	४	१	५	४	
१५	जालना	०.२०	२	—	—	—	२	
१६	परभणी	०.७२	८	४	२	६	३	
१७	बीड	०.१२	—	२	—	२	—	
१८	नांदेड	१.६१	२२	१२	५	१७	९	
१९	उस्मानाबाद	०.१७	१	—	—	—	१	
२०	लातूर	०.३१	३	—	—	—	३	
२१	बुलढाणा	०.६३	९	२	४	६	३	
२२	अकोला	१.०४	१५	२	५	७	८	
२३	अमरावती	२.१७	५०	१६	७	२३	२७	
२४	यवतमाळ	३.५१	४९	२५	११	३६	१३	
२५	वर्धा	१.२२	१६	५	१	६	१०	
२६	नागपूर	१.८५	२४	६	१	७	१७	
२७	भंडारा	२.७५	३८	१२	५	१७	२१	
२८	चंद्रपूर	२.७६	४४	१२	६	१८	२६	
२९	गडचिरोली	२.४९	७३	३५	१६	५१	२२	
एकूण गोंडवन विभाग		२२.०९	३६२	१३७	६४	२०१	१६९	

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या-जनगणनेच्या आकडेवारीचे शोधक विश्लेषण

जाँन गायकवाड*

अनुसूचित जमातींच्या संदर्भात सन १९७१ सालच्या जनगणनेचा विचार केल्यावर असे दिसून येईल की, ही जनगणना एकूण २ फेऱ्यात पूर्ण झालेली आहे. (अ) पहिली फेरी सन १९६१ च्या धर्तीवर क्षेत्रबंधन गृहीत धरून/क्षेत्र-बंधनाचा अंमल असताना, (ब) दुसरी

फेरी सन १९७६ साली क्षेत्रबंधन उठविण्यात आल्यानंतर.

अनुसूचित जमातीची १९७१ सालची जनगणना २ फेऱ्यात पूर्ण झालेली दिसत असली तरी प्रत्यक्षात गणना/मोजणी केवळ एकाच फेरीत पूर्ण होऊन सन

१९७६ साली क्षेत्रबंधन उठविल्यानंतर प्रत्यक्षात अनुसूचित जमातीचे असूनही केवळ क्षेत्रबंधनामुळे अनुसूचित जमातीचे म्हणून घोषित न झालेल्यांची, क्षेत्रबंधन उठविण्यात आल्यानंतर अनुसूचित जमातीचे म्हणून गणना करण्यात आली.

कोष्टक क्रमांक १ : राज्यातील अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)

	राज्यातील एकूण लोकसंख्या (लाखात)	राज्यातील अनुसूचित जमातींची (लाखात)	अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	शेरा
१९७१	५०४.१२	२९.५४	५.८६	
१९७६ (क्षेत्रबंधन उठविण्यात आल्यानंतरची फेर मोजणी)	५०४.१२	३८.४१	७.६२	(क्षेत्रबंधन उठविण्यात आल्यानंतरची मोजणी ३०.३ टक्के वाढली.)
१९८१	६२७.५०	५७.७२	९.२०	

१९७१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्यांची लोकसंख्या ५०४.१२ लाख इतकी आहे. पहिल्या फेरीत, महाराष्ट्र राज्यात अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या २९.५४ लाख इतकी होती. म्हणजे पहिल्या फेरीच्या गणनेनुसार राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ५.८६ टक्के इतकी अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या होती.

दुसऱ्या फेरीत अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या ३८.४१ लाख इतकी झाली म्हणजे राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ७.६२ टक्के इतकी अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या होती. (क्षेत्रबंधन उठविल्यामुळे अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येच्या गणनेत ३०.०३ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे दिसते).

१९८१ सालच्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्याची एकूण लोकसंख्या ६२७.५० लाख इतकी आहे, तर अनुसूचित जमातींची एकूण लोकसंख्या ५७.७२ लाख आहे. म्हणजेच राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.२० टक्के इतकी अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या असल्याचे दिसते.

कोष्टक क्रमांक २ : क्षेत्रबंधन उठविण्यापूर्वी व नंतर लोकसंख्या वाढीचा दशकनिहाय दर (प्रत्यक्ष)

	१९६१	१९७१(अ)	१९७१(ब)	१९८१
एकूण लोकसंख्या (अनुसूचित जमाती) (लाखात).	२३.९७	२९.५४	३८.४१	५७.७२
	(१)		(२)	
दशक	१९६१-७१(अ)		१९७१(ब)-८१	
निहशकदाय वाढीचा दर	२३.२४		५०.२७	

*अधिव्याख्याता, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

१९६१ ते १९८१ या दोन दशकांतील "लोकसंख्या वाढीचा दर" लक्षात घ्यावयाचा झाल्यास, समान पातळीवरील लोकसंख्येचा विचार करणे आवश्यक असल्यामुळे या दोन दशकांतील लोकसंख्या वाढीचा विचार पुढीलप्रमाणे दोन टप्प्यांमध्ये करणे योग्य होईल.

१. १९६१ ते १९७१ (अ)

२. १९७१ (ब) ते १९८१,

१. १९६१ ते १९७१ (अ)—या दशकातील लोकसंख्या वाढ लक्षात घेता

दशकनिहाय वाढीचा प्रत्यक्ष दर २३.२४ इतका आहे.

२. १९७१ (ब) ते १९८१—या दशकातील लोकसंख्या वाढ लक्षात घेता; दशकनिहाय वाढीचा प्रत्यक्ष दर ५०.२७ इतका आहे.

कोष्टक क्रमांक ३ : क्षेत्रबंधन उठविण्यात आले नाही असे गृहीत धरून १९६१-१९७१(अ) या दशकातील वाढीच्या दराने १९८१ (अ) ची प्रक्षिप्त (Projected) लोकसंख्या

	१९६१	१९७१(अ)	(१९८१अ)
अनुसूचित जमातींची एकूण लोकसंख्या (लाखात)	२३.९७	२९.५४	(३६.४१) (प्रक्षिप्त)
दशक	१९६१-७१ (अ)	१९७१(अ)-८१(अ)	
दशकनिहाय वाढीचा दर	२३.२४	(२३.०२४)	

कोष्टक क्रमांक ४ : क्षेत्रबंधन उठविण्यात आल्यानंतर १९७१ (१९७६) च्या धर्तीवर १९८१ प्रक्षिप्त (Projected) लोकसंख्या

	१९८१(अ)	१९८१ (ब)
अनुसूचित जमातींची एकूण लोकसंख्या (लाखात)	३६.४१	(३६.४१) — (३०.०३ टक्के क्षेत्रबंधन उठविल्यानंतर झालेली प्रत्यक्ष वाढ) (कोष्टक १ वरून) (४७.३४) : (क्षेत्रबंधनामुळे पूर्वी प्रक्षिप्त) वगळण्यात आलेली लोकसंख्या धरून)

कोष्टक क्रमांक ५ : क्षेत्रबंधन उठविण्यात आल्यानंतर १९७१ (ब)-१९८१(ब) या दशकातील

	१९७१ (ब)	१९८१ (ब)
अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या (लाखात)	३८.४१	(४७.३४) (प्रक्षिप्त)
दशक	१९७१ (ब)-८१ (ब)	
दशकनिहाय वाढीचा दर	(२३.२५) (प्रक्षिप्त)	

क्षेत्रबंधन उठविण्यात आल्यानंतर १९७१ (ब) साली, पूर्वी वगळण्यात आलेली जनगणनेची लोकसंख्या लक्षात घेता, एकूण लोकसंख्या ३८.४१ लाख इतकी घोषित करण्यात आली. कोष्टक ४ अनुसार १९८१ (ब) या वर्षासाठी प्रक्षिप्त लोकसंख्या ४७.३४ लाख, विचारात घेता असे दिसून येईल की, १९७१ (ब) ते १९८१ (ब) या दशकाच्या लोकसंख्या वाढीचा दर २३.२५ इतका अपेक्षित आहे. म्हणजेच १९६१ ते १९७१ (अ) व १९७१ (ब) ते १९८१ (ब) या दोन्ही दशकात दशकनिहाय लोकसंख्या वाढीचा दर सारखाच अनु-

क्रमे २३.२४ (कोष्टक क्र. २) व २३.२५ (प्रक्षिप्त) असल्याचे दिसते.

१९७१ (ब) ते १९८१ (ब) या दशकाच्या अपेक्षित लोकसंख्या वाढीच्या दरात (२३.२५) सर्वसाधारणपणे २.३३ (म्हणजेच २३.२५ च्या १० टक्के) इतके अधिक मिळविल्यास (Correctional Factor) अपेक्षित लोकसंख्या वाढीचा दर २५.५८ च्या आसपास असावयास पाहिजे. परंतु, असे दिसून येईल की, १९७१ (ब) ते १९८१ या दशकाच्या लोकसंख्या वाढीचा प्रत्यक्ष दर ५०.२७ इतका आहे. तरी अपेक्षित लोकसंख्या वाढीचा दर (२३.२५ ते २५.२८) व प्रत्यक्षात

दिसून आलेला लोकसंख्या वाढीचा दर (५०.२७) यातील तफावत ही निश्चितच अस्वाभाविक आहे. तसेच १९८१ ची प्रत्यक्ष लोकसंख्या (५७.७२ लाख) (कोष्टक क्र. १), व अपेक्षित लोकसंख्या (४७.३४ लाख) (कोष्टक क्र. ४) यातील तफावत-(१० लाख)-ही निश्चितच अस्वाभाविक आहे.

क्षेत्रबंधन उठविण्यात आल्यानंतर "बिगर आदिवासींनी" जनगणनेच्या वेळी अनुसूचित जमातीचे आहेत अशी नोंद करून घेतली, हीच या अस्वाभाविकतेमागील सर्वाधिक शक्यता असावी असे वाटते.

'A Demographic Profile of Tribals in the State of Maharashtra.'
Gaikwad John S. (TRB September, 1986) (Vol. IX, No. 1).

एस. एन. डी. टी. विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागाचा एक उपक्रम

प्रा. (सौ.) रेखा तालमाकी*

हल्लीची शिक्षणपद्धती विद्यार्थ्यांचा विकास करित आहे की त्यांच्यामध्ये असलेल्या मुक्त शक्तीला मारत आहे असा आपल्याला नेहमी प्रश्न पडतो. सध्या देशातील शिक्षणपद्धती ही वर्गाच्या चार भितीमध्ये बंदिस्त झालेली आहे. विद्यार्थी वर्ग महाविद्यालयात जातात, प्राध्यापकांचे भाषण ऐकतात, जे काही विषय किंवा अभ्यासक्रम विद्यापीठाने नेमून दिला असेल त्याचाच अभ्यास करतात. आपली शिक्षणपद्धती ही परीक्षाभिमुख आहे. परीक्षा हा प्रकार अस्तित्वात आहे म्हणून विद्यार्थी अभ्यास करतात. परंतु प्रत्यक्षात त्यामुळे त्यांच्या बुद्धीचा विकास होतो का? त्यांच्या विचारांना चालना मिळून वास्तवतेचे ज्ञान किती मिळते? देशात चाललेल्या घडामोडींचे व विकट परिस्थितीचे ज्ञान त्यांना असते का? ज्या देशात आपण राहतो, ज्या देशातील साधनसंपत्तीचा आपण उपभोग घेतो त्या देशाचे आपणही काही देणे लागतो याची त्यांना जाणीव असते का? ह्या सर्व प्रश्नांचा विचार करता आपला विद्यार्थी वर्ग विचित्र परिस्थितीत फसला आहे आणि एकूणच त्यांच्या विकासाच्या दिशा अस्पष्ट झालेल्या आहेत, हे आपल्या ध्यानात येते. विद्यार्थी वर्गाला पुस्तकी ज्ञानाबरोबर जो देश खेड्यातच राहतो त्याच्या कानाकोपऱ्याचे ज्ञान होणे आवश्यक आहे. ह्या दृष्टीने एस. एन. डी. टी. विद्यापीठाने अनेक नवीन योजना हाती घेण्याचे ठरविले आहे. "नवनिर्माण" ची निर्मिती हा त्यातीलच एक भाग.

एस. एन. डी. टी. महाविद्यालयाच्या अर्थशास्त्र विभागाने १९८९ मध्ये एक नवीन उपक्रम हाती घेण्याचे ठरविले. हा उपक्रम म्हणजे ग्रामीण भागाचा विकास करण्याच्या दृष्टीने कार्यक्रम राबवायचे (Rural Development Cell) उभा करायचा व ग्रामीण भागाचा साखळी पद्धतीने विकास करायचा, आणि ह्या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून "नवनिर्माण" ह्या योजनेखाली एखादे आदिवासी गाव दत्तक घ्यायचे. अर्थशास्त्र विभागातील प्रपाठक प्रा. रमेश पानसे यांनी वाणगावमधील रणकोळ हे गाव दत्तक

घ्यावे असे सुचविले. रणकोळ गाव, एने व दाभोण या दोन गावांना लागूनच आहे. एने-रणकोळ हे अंतर साधारणपणे तीन किलोमीटर इतके आहे.

इथे रणकोळ हे गाव दत्तक घेण्यामागील हेतू समजून घेणे आवश्यक आहे. एने व दाभोण या दोन गावांमधून ग्राममंगल ही संस्था डॉ. अनुताई वाघांच्या अध्यक्षतेखाली आणि प्रा. पानसेंच्या परिश्रमाने बरेच काही करून राहिले आहे, बरेच काही करू पहात आहे. ह्या दोन गावांमधून आपल्या हक्का-संबंधी जागृती निर्माण करण्याचे काम तसेच बालवाड्या, आदिवासी मुलांसाठी वसतीगृहे, स्त्री जेजगार असे अनेक यशस्वी प्रकल्प ग्राममंगल ह्या संस्थेनी हाती घेतलेले आहेत. त्या गावात जी सुधारणा झाली, लोकांमध्ये जी जागृती झाली त्याचे सर्व श्रेय ग्राममंगल ह्या संस्थेकडे जाते.

जेव्हा शेजारच्या गावात काही चांगल्या वाईट गोष्टी घडत असतात तेव्हा त्याचे पडसाद कळत-नकळत त्या गावात उमटत असतात. आदिवासी हे जरी अज्ञानी, अशिक्षित, गरीब असले तरी त्यांचे हित साधणारे लोक त्यांना समजतात. शेजारच्या एने-दाभोणच्या लोकांचे झालेले भले, रणकोळ-मधल्या लोकांच्या नक्कीच कानावर गेले असेल, कारण या गावातील लोक त्या गावात, त्या गावातील लोक या गावात येत जात असतात आणि म्हणूनच आपल्याला रणकोळ-मधील लोक नक्की स्वीकारतील, आमच्या योजनांचे स्वागत करतील असे आम्हा बुद्धीजीवी वर्गाला वाटत होते. नेमके घडलेही तसेच! आम्ही अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक डॉ. सुंदरम, प्रा. पानसे, प्रा. (सौ.) अमरजा नेरुरकर यांनी रणकोळला जाऊन त्या लोकांची सभा घेतली. त्या गावाची पाहणी केली. तुम्ही जर ह्या गावात कामाला आलात तर आम्ही तुम्हाला सर्वतो-परी सहाय्य करू हे त्या लोकांनी कबूल केले. जुलै १९८९ला आम्ही दोन-तीन वेळा गावाला भेटी दिल्या. सर्व पाड्यांवर काही आम्हाला एकाचवेळी हिडता आले नाही परंतु ज्या ज्या पाड्यांवर आम्ही फिरलो त्या त्या ठिकाणी

आमचे स्वागत झाले, कारण त्यांना आपल्या गावात बालवाडी, मुक्तशाळा, वीज आणि अशा अनेक जीवनावश्यक गोष्टी हव्या होत्या.

१५ ऑगस्ट १९८९ ला परत एकदा आम्ही प्राध्यापक मंडळींनी रणकोळला भेट दिली. त्याच दिवशी आम्ही झेंडावंदना-बरोबर रक्षाबंधनाचा व खाऊ वाटण्याचा कार्यक्रम केला. हेतू हा होता की, तेथील लोक आमच्या अधिक जवळ यावेत. अपेक्षेपेक्षा जास्त लोक लांबलांबच्या पाड्यांवरून कार्यक्रमाला आले होते. इतकेच नव्हे तर त्यांनी झेंडावंदन व रक्षा-बंधनामध्ये सक्रीय भाग घेतला. लहान मुलांपासून ते म्हाताऱ्यांपर्यंत सर्वांच्या चेहऱ्यावर कुतूहलमिश्रित हास्य होते. आता आपल्या थोड्यातरी अडचणी दूर होणार आहेत हेही त्यांच्या चेहऱ्यावरून कळत होते.

ग्रामीण विकासाचा कार्यक्रम हाती घेणे व एखादे आदिवासी खेडे दत्तक घेणे यामागील हेतू त्या गावाचा सर्वांगीण विकास हा तर आहेच परंतु त्याहीपेक्षा जे शहरी भागात राहतात व अनेक प्रकारची सुखे उपभोगतात त्या वर्गाला अशा अनेक सुखांना वंचित असणाऱ्या लोकांपर्यंत पोहचवणे व त्यांच्यात सामाजिक बांधिलकीची भावना जागृत करणे हाही हेतू आहे. आपल्या थोड्याशा त्यागातून समाजातील अत्यंत मागासलेल्या भागाचे व लोकांचे फार भले होऊ शकते हे लोकांना ग्रामीण भागाचा विकास करताना समजू शकते. प्रामुख्याने जी विद्यार्थ्यांची नवीन पिढी आहे त्यांच्यामध्ये ही गोष्ट वाणणे आवश्यक आहे आणि त्या दृष्टीने एस. एन. डी. टी. विद्यापीठाच्या "नवनिर्माण"ने आपल्या विद्यार्थिनींना यामध्ये सामावून घेतले आहे.

विद्यार्थिनींना "आदिवासींच्या" प्रश्नाची जाणीव होण्याच्या दृष्टीने व अनेक कार्यक्रम रणकोळमध्ये राबविण्याची पूर्वतयारी म्हणून ५० विद्यार्थिनींनी रणकोळची पाहणी करायचे ठरविले यासाठी त्यांनी

*अर्थशास्त्र विभाग, एस.एन.डी.टी. कॉलेज, चर्चगेट, मुंबई.

ऐने येथे ५ दिवस मुक्काम ठोकला. प्रत्येक विद्यार्थिनी गटाकडे (४ चा एक गट) वेगवेगळ्या पाड्यांचा अभ्यास करण्याचे काम दिले. विद्यार्थिनींनी जी पाहणी केली त्यामधून खूपच गंभीर माहिती हाती आली. या माहितीवरून रणकोळ गावाच्या आर्थिक सामाजिक परिस्थितीचे बोलके चित्र डोळ्यासमोर उभे राहते.

रणकोळ हे गाव महाराष्ट्र राज्यात, ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यात येते. हे प्रामुख्याने आदिवासी गाव आहे, आणि या गावात मल्हार कुणबी, वारली, कातकरी, सुतार ह्या जमातीचे लोक राहतात. या गावातील सर्व आदिवासी हिंदू आहेत. एकूण १७ पाड्यांनी व उपपाड्यांनी बनलेला हा गाव, मधून जाणाऱ्या रानशेत-वाणगाव या डांबरी रस्त्यामुळे दोन भागात विभागला आहे. हा गाव अर्धा सुसरी नदीच्या पूर्वेला तर अर्धा नदीच्या पश्चिमेला आहे. बेटांगली पाडा, वळवी पाडा, पाटील पाडा, भोईर पाडा, बोस पाडा, अहाडी पाडा व वरडी पाडा हे नदीच्या पूर्वेला तर सुतार पाडा, खुमार पाडा, डोंगरी पाडा, हाडळ पाडा, पारधी पाडा, वाढान पाडा, फोकलन पाडा, बागूल पाडा, बोडन पाडा, कोती पाडा हे नदीच्या पश्चिमेला आहेत. त्यातले फोकलन पाडा व बागूल पाडा हे पाडे तर रस्त्यापासून फारच लांब आतल्या बाजूला आहेत.

१७ पाड्यांपैकी १२ पाड्यांचीच पाहणी करणे शक्य झाले. पाड्यांची नावे व त्यातील कुटुंबाची संख्या पुढीलप्रमाणे :—

तक्ता क्र. १

पाड्याचे नाव	कुटुंबाची संख्या
१. सुतारपाडा ..	३५
२. बोस पाडा ..	३३
३. वळवी पाडा ..	१०
४. पाटील पाडा ..	९
५. भोईर पाडा ..	११
६. खुमार पाडा ..	१०
७. बेटांगली पाडा ..	१६
८. डोंगरी पाडा ..	६
९. बोडन पाडा ..	११
१०. नाईक पाडा ..	४
११. वरडी पाडा ..	४
१२. कोती पाडा ..	२

रणकोळ गावात जे आदिवासी आहेत त्यांच्या जमाती व प्रत्येक जमातीत किती कुटुंबे आहेत ते पुढील तक्त्यावरून कळते :—

तक्ता क्र. २

जमातीचे/जातीचे नाव	कुटुंबाची संख्या
१. मल्हार कुणबी ..	१२२
२. वारली ..	५२
३. कातकरी ..	५
४. सुतार ..	२
५. नाईक ..	३

(१२ पाड्यांपैकीमुद्दा ज्या पाड्यांवरील घरे फारच दूर दूर आहेत तेथली पाहणी शक्य झाली नाही).

वरील तक्त्यावरून मल्हार कुणबी व वारल्यांची संख्या जास्त आहे हे सहज ध्यानात येते.

लोकसंख्या

रणकोळ गावची लोकसंख्या अंदाजे १००० ते १५०० इतकी आहे. अंदाजे लिहिण्याचे कारण असे की, पाहणी करताना काही पाडे वगळले गेले आहेत. लोकसंख्येचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे :—

तक्ता क्र. ३

वयोगट (वर्षे)	स्त्री	पुरुष	एकूण
० ते ३ ..	६६	६०	१२६
३ ते ८ ..	७०	९६	१६६
८ ते १६ ..	५५	७५	१३०
१६ च्या वर. ३०२	३०५	६०७	

पुरुषांमध्ये थोडे शिक्षण घेतलेले प्रामुख्याने ४ थी पर्यंत ३५ पुरुष आहेत तर अजिबात शिक्षण न घेतलेल्या पुरुषांची संख्या २४२ इतकी आहे. तसेच स्त्रियांमध्ये थोडे शिक्षण घेतलेल्या स्त्रिया फक्त ७ आहेत तर २९५ अजिबात शिक्षण न घेतलेल्या स्त्रिया आहेत. यावरून जितकी गरज बालवाडी व मुक्त-झालेची आहे, किंबहुना त्यापेक्षा जास्त गरज "प्रौढ शिक्षणाची" आहे, असे आपल्याला म्हणता येईल. एकूण १७ पाड्यांपैकी पाटील पाड्यावर, बोस पाड्यावर, सुतार पाड्यावर व बोडन पाड्यावर ४ थी

पर्यंतच्या जिल्हा परिषदेच्या (प्रत्येकी १) शाळा असल्याचे तसेच कोती पाड्यावर शासकीय आश्रमशाळा असल्याचे निदर्शनास आले.

उत्पन्न व व्यवसाय :

गावातील जवळजवळ ८५ टक्के लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. शेती व्यतिरिक्त रणकोळमधील लोक आणखीनही व्यवसाय करतात. तसेच त्यांचा प्रमुख व दुय्यम व्यवसायही भिन्न आहेत. खालील तक्त्यावरून त्यांच्या प्रमुख व दुय्यम व्यवसायाची आपल्याला कल्पना येते :—

तक्ता क्र. ४ (अ)

प्रमुख व्यवसाय	कुटुंबाची संख्या
१. शेती ..	१५५
२. विटा तयार करणे ..	१०
३. वाडीचे काम ..	१
४. इतर ..	२०

तक्ता क्र. ४ (ब)

दुय्यम व्यवसाय	कुटुंबाची संख्या
१. मोलमधुरी (विटा वगैरे) ..	७०
२. हमाली/मुकादमी ..	५
३. शेतमजुरी ..	७
४. नोकरी ..	४
५. कुक्कुट पालन ..	१
६. गवत कापणी ..	३
७. सावकारी ..	२
८. दुकान ..	१

जे जमीन कसतात त्यांची स्वतःची जमीन आहे. ही शेती पूर्णपणे पावसावर अवलंबून आहे. ज्यांची शेती आहे, त्यांना फार मोठ्या प्रमाणावर मोलमजुरी, दुसऱ्यांच्या शेतावर काम करणे यावर अवलंबून रहावे लागते, याचे कारण एकतर त्यांना १२ महिने काम नसते व जमिनीतून निघणाऱ्या उत्पन्नाचे अत्यल्प प्रमाण होय. जवळजवळ १०० कुटुंबे जगायला (मोलमजुरी करायला) विरार, वसई, आगाशी, वाणगाव, तारापुर-चिंचणी, बोइसर, पालघर, डहाणू, ठाणे, कल्याण, भिवंडी येथे जातात. हे लोक प्रामुख्याने विटा तयार करणे, बांधकाम वा पाटाची कामे करतात. जगायला जाण्याचा

कालावधी साधारणतः दिवाळीनंतर ते होळीपर्यंत असा असतो. गावात ह्या कालावधीत लोकसंख्या अगदी कमी असते. या स्वरूपाची कामे जर गावात कमी मजुरीत उपलब्ध करून दिली तर ती लोक करायला तयार आहेत.

उत्पन्नाचा विचार करता असे म्हणता येईल की, उत्पन्नाबद्दल कोणीही मोकळेपणाने माहिती सांगितली नाही. उत्पन्न लपविण्यापेक्षा उत्पन्नाबद्दल असलेले अज्ञान हे त्यामागील कारण असावे. बऱ्याचशा लोकांनी पैशाच्या स्वरूपात उत्पन्न सांगण्यापेक्षा ते खंडीभर भाताच्या प्रमाणात सांगितले तर काहीनी ते इतर वस्तूच्या संदर्भात सांगितले. उत्पन्नाचा पुढील तक्त्यावरून किती कुटुंबे कोणत्या उत्पन्न गटात येतात त्याची आपल्याला कल्पना येते :-

तक्ता क्र. ५

मासिक उत्पन्न (रुपये)	कुटुंबांची संख्या
५० ते १००	१
१०० ते १५०	५
१५० ते २००	७
२०० ते २५०	३
२५० ते ३००	१३
३०० ते ३५०	१७
३५० ते ४००	५
४०० ते ४५०	७
४५० ते ५००	६
५०० ते ५५०	१
५५० ते ६००	८
६०० च्या वर १००० पर्यंत	७

जास्तीत जास्त कुटुंबांचे उत्पन्न किमान जीवनावश्यक गरजा भागविण्याइतकेही नाही हे वरील उत्पन्नावरून लक्षात येते. काही कुटुंबांना दोन तीन किलो भात/धान्य मजुरीच्या स्वरूपात मिळते. तर काहीना वस्तूच्या स्वरूपात मिळते. २० ते २५ कुटुंबांना दोन खंडी भात (साधारण ८ पोती) वर्षाला मिळतात, १४ कुटुंबांना तीन खंडी भात तर १८ ते २० कुटुंबांना ५ खंडी भात वर्षाला मिळते. ज्यांना वर्षाला दुसरे कोणतेही उत्पन्न न मिळता फक्त २ ते ३ खंडी भात इतकेच उत्पन्न मिळते त्यांची आर्थिक परिस्थिती फारच हलाखीची आहे.

या गावातील शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून आहे. जवळ जवळ ९० टक्के लोकांच्या शेतात तांदूळ हे पीक घेतले जाते. तांदूळाव्यतिरिक्त ते लोक आणखीनही काही पीक घेतात. कोणकोणती पिके किती लोक घेतात ते पुढील तक्त्यावरून घ्यानात येते :-

तक्ता क्र. ६

गावात पिकणारी पिके

पिकाचे नाव	कुटुंबांची संख्या
१. तांदूळ	१५० ते १७०
२. कडधान्य	२
३. उडीद/तुर/ज्वारी	१०
४. नाचणी/वरी	१०
५. भाजीपाला	४

शेती ही पावसावर प्रामुख्याने अवलंबून असल्यामुळे व पाण्याची इतर काहीही सोय नसल्यामुळे भाताचे पीक घेतले की शेतकरी दुसरे काहीही आपल्या शेतातून घेत नाहीत. त्यामुळे जमीन असूनमुद्रा पाण्याच्या अभावी तिचा अपव्यय होत आहे आणि गावातील लोकांना भाताचा हंगाम संपला की, जगायला दुसऱ्या गावांमधून जावे लागते, तेथे मिळेल त्या मजुरीला व अटींना मान तुकवावी लागते. त्यांना गावातच पुरेसा रोजगार उपलब्ध करून देण्याची खरी गरज आहे. तसेच वारमाही पाण्याची सोय उपलब्ध करून देणेही आवश्यक आहे. गावातील जमीन प्रामुख्याने नांगराने नांगरली जाते. हा नांगर प्रत्येक कुटुंबाकडे असतोच असे नाही तर ज्यांच्याकडे नांगर आहे ते दुसऱ्यांना भाड्याने देतात, त्यामुळे भाताच्या हंगामात नांगराचे मालक असेही उत्पन्न मिळवितात. २० टक्के कुटुंबे शेतीसाठी रासायनिक खते वापरतात तर ७५ टक्के कुटुंबे शेणखताचा वापर करतात.

गावातील लोकांकडे अनेक प्रकारची जनावरे आहेत. किती कुटुंबाकडे कोणती जनावरे किती प्रमाणात आहेत ते पुढील तक्त्यावरून समजते :-

तक्ता क्र. ७

जनावरे	कुटुंबांची संख्या
गायी	१०५
बैल	११५
कोंबड्या	१०५
बकऱ्या	४५
डुक्कर	१

साधारणतः ४६ कुटुंबांकडे बैलगाड्या आहेत. गावातील प्रत्येकाची गुरं दिवसा बाहेर हिडत असतात आणि रात्री प्रत्येकाच्या घरातच झोपतात. गुरांसाठी बाहेरच्या बाजूला वेगळा गोठा कोणाहीकडे नाही.

घरे

या गावातील घरे प्रामुख्याने कुडाची कौलार वा कारवीची आहेत. घरातील सांडपाणी बाहेर जाण्यासाठी कोणतीही सोय नाही. माणसं व गुरं एकाच घरात राहतात. जवळ-जवळ ९० टक्के कुटुंबे जन्मापासूनच ह्या गावात रहात आहेत तर १० टक्के कामानिमित्त ह्या गावात आलेली आहेत. साधारणतः ५० कुटुंबे पिण्याचे पाणी विहिरीवरून भरतात, ३५ कुटुंबे नदीवरून, ८० कुटुंबे ट्युबवेलवर तर १५-२० कुटुंबे ओढ्यावरून पाणी भरतात.

आदिवासी शेतमालाची साठवणूक प्रामुख्याने कणगीत करतात. पोती व रांजणाचाही वापर साठवणुकीसाठी केला जातो. काही लोक तर चक्क शेतमाल टोपलीत साठवतात. शेतमाल विक्री करण्याइतका निघतच नाही. जे काही पिकतं ते चालू वर्षाच्या उपजिविकेसाठी आणि पुढील वर्षाच्या पेरणीसाठी ठेवले जाते. आलेल्या पिकातूनच बियाणं काढले जात असल्यामुळे एकूणच उत्पादकतेवर व पिकाच्या गुणवत्तेवर परिणाम होतो. पीक अधिक तर येत नाहीच परंतु, दरवर्षी उत्पादकता मात्र कमी होते. एकतर हे शेतकरी इतके गरीब असतात की, यांना बी-बियाणं घेण्यासाठी कोणी कर्ज देत नाही, जे कर्ज घेतले जाते ते उपभोग्य कारणासाठी घेतले जाते तेही सावकाराकडून मुख्य म्हणजे बाजारातून बी आणून अधिक फायदा होतो याची त्यांना फारशी जाणीवही नसावी. जे कर्ज शेतीच्या कामासाठी लागते ते थोड्याफार प्रमाणात सावकार व मित्र

नातेवाईकांकडून उचलले जाते. काही-जण कोंबड्या व बकऱ्या विकून पैसा उभा करतात.

औषधोपचार-आरोग्य

जेव्हा त्यांच्या आरोग्याविषयी व औषधोपचारासंबंधी जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा असे आढळले की, ताप, खोकला, जुलाब हे रोग वारंवार होतात. निरीक्षणावरून सर्व लहान मुलांना खरुज झाल्याचे आढळले. पोटदुखी व अंगदुखीचे प्रमाणही मोठे आहे. चौरस आहार न मिळाल्यामुळे हे रोग वारंवार होत असावेत कारण सकाळी सर्वजण कामावर जाण्यापूर्वी न्याहारी करतात, न्याहारीत प्रामुख्याने भाताची पेज, नाचणीची भाकरी हे पदार्थ असतात. अंडी, दूध एकतर त्यांना परवडत नाही आणि ज्यांच्याजवळ गायी व शेळ्या आहेत त्यांचे दूध ते आदिवासी पीत नाहीत कारण दूध हे वासरांसाठीच असतं अशी त्यांची समजूत आहे. दूध वापरत नसल्यामुळे दही, ताक, तूप या पौष्टिक पदार्थांचा त्यांच्याशी संबंधच येत नाही.

औषधोपचाराची रणकोळ गावात काहीही सोय नाही. दोन वर्षापूर्वी प्राथमिक आरोग्य केंद्र जिल्हा परिषदेच्या कार्यालयात होते. आता एने गावात दवाखाना मुरू झाला आहे. गावातील ७५ टक्के

लोक डॉक्टरांकडून औषधोपचार करून घेत असले तरी भगताचे महत्त्व कमी झालेले नाही. गावामध्ये उपचाराची काहीही सोय नसल्यामुळे गावातील लोक कासा, एने, वाणगाव तर काही डहाणू, चारोटीला जाऊन उपचार करतात.

गावातील लोकांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख अडचणी

आदिवासींचे जीवन हे कष्टाने व अनेक समस्यांनी व्यापलेले आहे. त्यांच्या जीवनाविषयी फार उच्च अशा अपेक्षा नाहीत. दोन वेळच्या जेवणाबरोबर आणखीन काही गोष्टी आपल्याला मिळाल्या की जेणेकरून त्यांची मुले चांगले नागरीक बनून स्वतःच्या पायावर उभी राहतील, अशी त्यांची अपेक्षा आहे. जेव्हा आपण त्यांच्या अडचणी जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा तो आदिवासी अतिशय पोटतिडकीने त्या समस्या आपल्यासमोर मांडतो, आणि यातूनच आपण त्यांच्यासाठी काय करायला पाहिजे या संबंधीची निश्चित दिशा आपल्याला मिळते. त्या गावात जी नदी आहे ती भरल्यावर बाहेर जाता येत नाही. ग्रामपंचायत काहीही करत नाही. नदीची अडचण जास्तीत जास्त लोकांनी व्यक्त केली. मुलांनी चांगले शिकावे असे आदिवासी आई-वडिलांना वाटते परंतु, गावात चांगली शाळा नाही म्हणून मुले शिकत नाहीत

हे त्यांचे दुःख आहे. घरात लाईट नाही; खूप खटपटी करूनही लाईट मिळत नाही. काही ठराविक सवलती ज्यांच्या जमिनी आहेत त्यांनाच मिळतात. चांगल्या दर्जाची उत्पादक शेती करण्यासाठी पैसा नाही आणि कर्ज मिळविण्यासाठी त्रास होतो.

गावात वैद्यकीय सोयी नाहीत. सरकार एकूणच गावाच्या विकासाच्या व शिक्षण आरोग्य इत्यादि बाबतीत दुर्लक्ष करत आहे असे त्या लोकांचे म्हणणे आहे. गावात घराच्या जवळ पाण्याची, दळण्याची सोय नाही. त्यामुळे दळायला, पाणी भरायला फारच दूर जावे लागते व स्त्रियांचा जास्तीत जास्त वेळ अनुषादक कामातच जातो. बहुतेक सर्व लोकांनी नदीवर पूल, गिरणी, लाईट, दवाखाना, शाळा व गावात पुरेसा रोजगार याची मागणी केली. पिकांना रोग लागला तर जंतूनाशके फवारण्याची सोय गावात नाही. सावकार कर्ज देतो परंतु व्याजाच्या बदल्यात फुकट काम करून घेतले जाते. अशा अनेक अडचणी त्या लोकांच्यासमोर आहेत. १२ महिने कामच नसल्यामुळे त्या लोकांमध्ये एक प्रकारची सुस्ती व आळस भरलेला आहे. त्यांना योग्य ते शिक्षण व रोजगार देऊन त्यांच्या श्रमशक्तीचा योग्य वापर करून घेतला पाहिजे आणि या दुर्लक्षित जमातीतील लोकांना खऱ्या अर्थाने "माणूस" बनविले पाहिजे.

वृत्तविशेष

तसेच सन १९८९-९० मध्ये पूर्ण केलेल्या सांख्यिकी मालिका.

(१) महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी लोकसंख्या व तिची वाढ (१९८१).

(२) महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी मजूर व त्यांचे जिल्हानिहाय औद्योगिक वर्गीकरण (१९८१ च्या जनगणनेप्रमाणे).

(३) महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींमधील साक्षरता (१९८१).

(४) महाराष्ट्र राज्यातील सुधारित क्षेत्र विकास खंड तसेच सुधारित लघु क्षेत्र विकास खंडामध्ये अंतर्भूत केलेल्या गावांची सुची.

(५) राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत व क्षेत्राबाहेरील गावांचे वर्गीकरण (१९८१).

प्रशिक्षण विभाग

या संस्थेत आदिवासी युवकांकरिता सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली जातात. या प्रशिक्षणाचा त्यांना नोकऱ्या

मिळविण्याकरिता तसेच स्पर्धा परीक्षाकरिता फारच उपयोग होतो. मुलाखती कशा द्याव्यात व स्पर्धा परीक्षांकरिता अभ्यास कसा करावा याबाबत मार्गदर्शन केले जाते. बाहेरील नामांकित व तज्ञ व्याख्याते या प्रशिक्षणामध्ये उत्कृष्ट मार्गदर्शन करतात. त्यामुळे प्रशिक्षणार्थीना स्पर्धा परीक्षांचेवेळी किंवा मुलाखतीचेवेळी भीति वाटत नाही किंवा मनावरती दडपण रहात नाही. या प्रशिक्षणाचा लाभ आदिवासी विकास प्रकल्पातून येणाऱ्या आदिवासी युवकांना मिळू शकतो. या प्रशिक्षणार्थींची निवड प्रकल्प अधिकारी करतात. मार्च १९९० ते ऑगस्ट १९९० या कालावधीमध्ये एकूण ७ सत्रे आयोजित केली, त्यामुळे १५३ आदिवासी युवकांनी या प्रशिक्षणाचा लाभ घेतला आहे. त्याचप्रमाणे सेवांतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रमान्वये आश्रमशाळा शिक्षकांकरिता ३ सत्रे, निरीक्षकांचे १, गृहपालांचे १, कनिष्ठ लिपिकांचे १, वरिष्ठ लिपिकांचे १, अशी ७ सत्रे आयोजित करण्यात आली व त्यात १७९ कर्मचाऱ्यांना लाभ मिळाला.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

सन १९८९-९० या वर्षात संस्थेने पूर्ण केलेले संशोधन मूल्यमापन प्रकल्प/अहवाल.

(१) महाराष्ट्र राज्याच्या ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू औद्योगिक परिसरात राहणाऱ्या आदिवासी कुटुंबावर औद्योगिकरणाचा परिणाम व प्रभाव.

(२) आश्रमशाळेच्या अधिनस्त असलेल्या कृषि प्रात्यक्षिक क्षेत्र व पडीक जमीन क्षेत्राच्या योग्य वापरासंबंधी अहवाल.

(३) महाराष्ट्रातील आदिवासी नेतृत्व व त्याचा विकास कार्यक्रमातील सहभाग.

(४) सन १९६९ च्या अधिनियमांतर्गत आदिवासी भोगवटदारांकडून झाडांची विक्री.

(५) धुळे जिल्ह्यातील आदिवासी मजुरांचे रोजगारासाठी सीमेलगतच्या राज्यात होणाऱ्या स्थलांतराचा प्रश्न.

(६) विकास योजना/कार्यक्रमांकडे पाहण्याचा आदिवासींचा दृष्टीकोन.

महत्त्वाचे शासन निर्णय

सन १९९०-९१ मध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील १७ शासकीय आदिवासी आश्रमशाळांची पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेत श्रेणीवाढ करण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय, क्र. एएससी-१०८९/२९७१/(१४८६)/का-१३,

मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई-४०० ०३२

दिनांक १७ ऑगस्ट १९९०

- वाचा :** (१) संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक यांचे पत्र क्रमांक संआवि/भाग-१/नवीन बाब/का-४/१९९६, दिनांक २३ जानेवारी १९९०.
- (२) संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांचे क्र. संआवि/शाआशा/श्रेणीवाढ/का-४/९०-९१/५४५, दिनांक ७ मे १९९० चे पत्र.
- (३) संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांचे क्र. संआवि/शाआशा/श्रेणीवाढ/का-४/९०/७०५९, दिनांक १ ऑगस्ट १९९० चे पत्र.

शासन निर्णय :-शासकीय आदिवासी आश्रमशाळांतून ७ वी इयत्ता पास होणाऱ्या विद्यार्थ्यांना माध्यमिक शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने शासकीय आदिवासी आश्रमशाळांची पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेत (माध्यमिक) श्रेणीवाढ करण्याची योजना राज्यात सन १९७८-७९ पासून कार्यान्वित आहे. या योजनेअंतर्गत आतापर्यंत एकूण १३१ आश्रमशाळांची (१०८ आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात व २३ आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर) पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेत श्रेणीवाढ करण्यात आली आहे. आश्रमशाळा या अतिदुर्गम व डोंगराळ भागात आहेत. त्या ठिकाणी माध्यमिक शिक्षणाच्या पुरेशा सोयी उपलब्ध नसल्याने तेथील माध्यमिक शिक्षणाची निकड लक्षात घेऊन सन १९९०-९१ सालात शासन आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील खालील १७ आश्रमशाळांची पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेत श्रेणीवाढ करण्यास या निर्णयान्वये मंजूरी देत आहे.

अ. क्र.	आश्रमशाळेचे ठिकाण	तालुका	जिल्हा	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र/आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर	
१	२	३	४	५	
१	विनवळ	..	जव्हार	ठाणे	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
२	डोंगरी	..	तलासरी	ठाणे	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
३	गारगाव	..	वाडा	ठाणे	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
४	कळमदेवी	..	डहाणू	ठाणे	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
५	नानीवली	..	पालघर	ठाणे	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
६	चिबीपाडा	..	भिवंडी	ठाणे	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
७	खटकाळ	..	जुन्नर	पुणे	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
८	मोहनदरी	..	कळवण	नाशिक	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
९	बुवळी	..	सुरगाणा	नाशिक	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
१०	जावरला	..	किनवट	नांदेड	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
११	बोधडी	..	किनवट	नांदेड	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
१२	सोनसरी	..	कुरखेडा	गडचिरोली	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
१३	पेंढारी	..	धानोरा	गडचिरोली	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
१४	पोटेगाव	..	गडचिरोली	गडचिरोली	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
१५	धावडीबिजू	..	शिरपूर	धुळे	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
१६	लौकी	..	शिरपूर	धुळे	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.
१७	तोरणमाळ	..	अक्राणी	धुळे	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र.

२. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील १७ पोस्ट बेसिक आश्रमशाळांकरिता खाली नमूद केलेली पदे प्रथमतः दिनांक २८ फेब्रुवारी १९९१ रोजी संपणाऱ्या कालावधीकरिता निर्माण करण्यास शासन मंजूरी देत आहे. ही पदे धारण करणाऱ्या व्यक्ती महागाई भत्ता व इतर देय भत्ते मिळण्यास पात्र राहतील.

अ. क्र.	पदनाम	पद संख्या	वेतनश्रेणी
१	२	३	४
१	माध्यमिक शिक्षक	३४	१४००-४०-१६००-५०-२०००-वाढ-६०-२६००.
२	स्वयंपाकी	१४	७७५-१२-९५५-वाढ-१५-१०३०-२०-११५०.
३	कामाठी	१५	७५०-१२-८७०-वाढ-१४-९४०.
एकूण पदे		६३	

३. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत आश्रमशाळांच्या पोस्ट बेसिक आश्रमशाळात श्रेणीवाढ करण्यासाठी रुपये ७,००,००० (रुपये सात लाख फक्त) ची तरतूद संचालक, आदिवासी विकास यांचे अधिनस्त ठेवण्यात येत आहे. हा खर्च मागणी क्र. टी-८-२२२५, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीय कल्याण-पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना-जनजाती क्षेत्र उपयोजना-०२-अनुसूचित जमातीचे कल्याण-२७७, शिक्षण (४) आश्रमशाळा समूह (ए) राज्य योजनांतर्गत योजना-(२२२५१५८२) या व्यय शीर्षाखाली प्रथमतः खर्ची टाकावा व तो शासन ज्ञापन, वित्त विभाग, क्र. आकनि-११९०/६७/अर्थसंकल्प १७, दिनांक ९ ऑगस्ट १९९० अन्वये आकस्मिकता निधीतून काढण्यात आलेल्या व संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांच्या अधिनस्त ठेवण्यात आलेल्या अग्रिम रुपये ७,००,००० (सात लाख फक्त) मधून भागवावा. संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी आकस्मिकता निधीतून खर्च करण्यासाठी आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांकडे रक्कम सुपूर्द करण्यासंबंधीच्या आदेशात आगाऊ रकमेतून खर्च करताना सादर करण्यात येणाऱ्या देयकावर आकस्मिकता निधी अग्रिम शासन ज्ञापन, वित्त विभाग, क्र. आकनि-११९०/६७/अर्थसंकल्प-१७, दिनांक ९ ऑगस्ट १९९० अन्वये मंजूर झाले असे लाल शाईने लिहावे. तसेच अग्रिमातून प्रत्यक्ष खर्च केल्याची एकत्रित माहिती त्यांनी त्या महिन्यांतरच्या १५ तारखेपर्यंत वित्त विभाग व या विभागास पाठवावी.

४. संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक यांनी सदर नवीन पोस्ट बेसिक आश्रमशाळांना शिक्षण संचालकांकडून जरूर ती मंजूरी मिळवून घ्यावी व पदे तात्काळ भरून शाळा सुरू कराव्यात.

५. संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक यांनी सदर आकस्मिकता निधीतून काढलेल्या रकमेचा परतावा करण्यासाठी व चाल वर्षाच्या उरलेल्या कालावधीमध्ये वरील शाळांसाठी लागणारी तरतूद करण्याकरिता आवश्यक ती पुरवणी मागणी आगामी हिवाळी अधिवेशनात विधानमंडळाला सादर करण्यासाठी शासनास तात्काळ सादर करावी.

६. उपरोल्लेखित आश्रमशाळांची पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेत श्रेणीवाढ करण्यापूर्वी संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी संबंधित जिल्हाच्या शिक्षण अधिकाऱ्यांकडून या श्रेणीवाढीचा आसपासच्या माध्यमिक शाळांच्या हजेरीवर विपरित परिणाम होणार नाही याबद्दलची खात्री करून घ्यावी.

७. तसेच उपरोक्त पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेत ८ वी चा वर्ग सुरू करताना आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांनी जिल्हा शिक्षण अधिकाऱ्यांकडे सदरहू पोस्ट बेसिक आश्रमशाळांची नोंद करून घ्यावी.

८. हा शासन निर्णय, नियोजन विभाग व वित्त विभागाच्या सहमतीने व वित्त विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ, क्र. प्र. क्र. ४१६ ९०/व्यय-११, दिनांक १२ जून १९९० अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

सुगंधा बने,

सहायक सचिव.

संस्था परिचय

आदिवासी सातपुडा शिक्षण प्रसारक मंडळ, धडगाव, जिल्हा धुळे

आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाचा शैक्षणिक प्रगती हा पाया आहे. अशा श्रद्धेने या पायात आपणाला सर्वस्वी गाडून वर्षानुवर्षे निरलसपणे काम करणाऱ्या ज्या संस्था व कार्यकर्ते महाराष्ट्रात आहेत. त्यामध्ये धुळे जिल्ह्यातील "आदिवासी सातपुडा शिक्षण प्रसारक मंडळ, धडगाव" ही संस्था व त्या संस्थेचे अध्यक्ष श्री. जनार्दन महाराज वळवी यांना मानाचे स्थान आहे.

१९६३ साली स्थापन झालेल्या या संस्थेने धुळे जिल्ह्यातील तळोदे, अक्कलकुवा, अक्राणी व शहादा या दुर्गम आणि मागास विभागातील आदिवासी हरिजन समाजाची शैक्षणिक-आर्थिक उन्नती करण्याचे कठीण काम अनेक आपत्ती सोसूनही सातत्याने चालविले

आहे. आदिवासींच्या गरजेच्या वस्तुंचे वाजवी किमतीचे दुकान चालविण्यापासून ते व्यापार-उदीमात आदिवासींची फसवणूक होऊ नये म्हणून आपल्या विद्यार्थ्यांमाफत आदिवासींचा माल तोलून-मापून देण्यापर्यंत अनेक उपक्रम संस्थेने केले आहेत. संस्थेची नऊ छात्रालये आज सुरू आहेत.

श्री. जनार्दन वळवीसारखा तळमळीचा व सचोटीचा अध्यक्ष संस्थेस लाभला आहे. संस्थेतील अनेक कर्मचाऱ्यांनीही चांगल्या पगाराच्या सरकारी नोकरीच्या नेमणुका नाकारून संस्थेतच काम करण्याचे सेवा-भावी व्रत अंगिकारले आहे. तथापि, आश्रमशाळा-वसतिगृहासारख्या खर्चिक बाबींच्या आर्थिक जबाबदाऱ्या सांभाळतांना संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांची फार ओढाताण होत आहे. मुख्य कार्यावर त्याचा अपरिहार्य परिणाम होत आहे. आदिवासी समाजाच्या शैक्षणिक कामाबद्दल आस्था असणाऱ्या

दानशूर व्यक्ती व संस्थांकडून आर्थिक सहाय्याची अपेक्षा आहे. निधी उभारण्याच्या आधुनिक तंत्रात वाकबगार असणाऱ्यांचे मार्गदर्शन हवे आहे.

जनार्दन वळवी यांनी आदिवासी माणूस निर्व्यसनी, स्वावलंबी बनावा, धीट व्हावा, शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त व्हावा, वार्ड रूढींच्या जोखडातून त्याची सुटका व्हावी, काम करून त्याला सन्मानाने जगता यावे, थोड्या जमिनीत देखील जास्तीत जास्त उत्पन्न काढून उपजीविका कशी करता येईल याप्रकारचे मार्गदर्शन जनार्दन महाराज लोकांना करत असतात. आजपर्यंत त्यांनी अनेकांना व्यसनमुक्त केले आहे.

आपली शैक्षणिक संस्था कोणत्याही राजकीय चढाओढीत गुरफटली जाऊ नये याबाबत संस्थेचे कार्यकर्ते जागृत आहेत.

Number of Adiwasi Co-operative Societies, viable societies and activities of Maharashtra State Tribal Development Corporation in Maharashtra

Sr. No.	Item	Position	Number
1	2		3
(A) Adiwasi Co-operative Societies as on June 1988			
1	Number of Adivasi Co-operative Societies	..	275
2	Number of viable societies	..	189
3	Number of potentially viable societies	..	53
4	Number of dormant and defunct societies	..	4
5	Number of State partnered societies	..	21
6	Total membership (1987-88)	..	684000
7	Tribal (Scheduled Tribes) Members in primary Agricultural credit societies	..	502000
8	Number of Tribal borrowers during (1987-8)	..	116000
9	Amount borrowed by tribals during 1987-88	..	10.263
10	Per Tribal member borrowing in Rs.	..	crores 884
11	Number of defaulters of Adivasi Co-operative Societies	..	2,96,000
12	Amount of default per defaulting member in Rupees	..	60
13	Total amount of overdues with A. C. S.	..	Rs. 165 lakhs
14	Societies in profit	..	59
15	Societies in Loss	..	213
16	Societies neither in profit nor in loss	..	3
17	Number of societies having full time secretaries	..	244
18	Number of societies having group, part time or honorary secretaries	..	31
19	Profits during the year by A. C. Societies 1987-88 (Rs. in lakhs)	..	21 lakhs
20	Losses during the year by A. C. Societies 1987-88 Rs. in lakhs	..	122

Sr. No.	Item	(Rs. in lakhs)
1	2	3
(B) Activities of Maharashtra Tribal Development Corporation, 1989		
1	Membership	265
2	Share Capital	776
3	Of which Government	775
4	Owned fund	780
5	Borrowing outstanding	1036
6	Working capital	2450
7	Primary Units—	
	(a) Number	12
	(b) Sales	12
8	Disbursement of consumption loans	
	Number of beneficiaries	13544
	(a) Loan distributed in lakhs rupees	12
9	Businesses under monopoly procure schemes	
	(a) Purchases	
	(i) Quantity lakh quintals	1187
	(ii) Value in lakhs rupees	2114
	(b) Sales	
	(i) Quantity-lakhs quintals	578
	(ii) Value in lakhs rupees	1694
<i>Source : Co-operative movement at a glance in Maharashtra State 1989.</i>		

अनुसूचित जमातीच्या प्रमाणपत्रांची तपासणी वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन परिपत्रक क्रमांक एसटीसी-२१८९/२२३३२/१३६/का-१०,
मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई-४०० ०३२

दिनांक ३० ऑगस्ट १९९०

परिपत्रक

शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक एसटीसी-२१८९/२३८३६/१५१/का-१०, दिनांक २९ ऑगस्ट १९८९ अन्वये सन १९९०-९१ या शैक्षणिक वर्षासाठी वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात, जेथे अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी राज्य शासनाच्या आदेशानुसार ७ टक्के जागा राखून ठेवण्यात येतात, तेथे प्रवेश देताना अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांच्या प्रमाणपत्रांच्या तपासणीबाबत सविस्तर सूचना शासनाने निर्गमित केलेल्या होत्या. शैक्षणिक वर्ष १९९१-९२ या वर्षासाठी तीच पद्धत अवलंबण्याचे शासनाने ठरविले आहे. त्यानुसार शासन खालीलप्रमाणे सविस्तर सूचना देत आहे :-

२. महाराष्ट्र राज्यातील सर्व महाविद्यालयात, कनिष्ठ महाविद्यालयात (कॉलेज व ज्युनिअर कॉलेजमध्ये) विज्ञान शाखेच्या १२ वी इयत्तेमध्ये शिकत असलेले जे विद्यार्थी १२ वी इयत्तेची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात अनुसूचित जमातीसाठी राखीव असलेल्या जागांवर १९९१-९२ या शैक्षणिक वर्षामध्ये प्रवेश घेऊ इच्छित असतील त्या सर्व अनुसूचित

जमातीच्या विद्यार्थ्यांनी खाली दर्शविलेल्या प्रादेशिक अधिकाऱ्यांकडे परिपत्रकासोबत जोडलेल्या परिशिष्टामधील विहित नमुन्यातील अर्ज व त्यामध्ये निर्देश केलेले इतर कागदपत्र दिनांक ३१ ऑक्टोबर, १९९० पर्यंत पाठवावेत.

प्रादेशिक अधिकारी	जिल्हा	विभाग
(१) अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी अधिकारी. गौतम वसतिगृह, शास्त्रीनगर, गोरेगांव (पश्चिम) मुंबई-४०० ०६६.	मुंबई/ठाणे/रायगड/रत्नागिरी/सिंधुदुर्ग	कोकण विभाग
(२) संशोधन अधिकारी तथा अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी अधिकारी, द्वारा-संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, २८, क्वीन्स गार्डन, पुणे-१.	पुणे/सातारा/सांगली/सोलापूर/कोल्हापूर	पुणे विभाग
(३) अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी अधिकारी, द्वारा-संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, आदिवासी विकास भवन, रमाबाई आंबेडकर कन्या शाळेजवळ, जुना आग्रा रोड, नाशिक-४२२ ००२.	(अ) नाशिक/धुळे/जळगाव/अहमदनगर (ब) औरंगाबाद/जालना/परभणी/बीड/नांदेड/उस्मानाबाद/लातूर.	(अ) नाशिक विभाग (ब) औरंगाबाद विभाग
(४) अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी अधिकारी, द्वारा-अतिरिक्त आयुक्त, आदिवासी विकास, नागपूर.	(अ) बुलढाणा/अकोला/अमरावती/यवतमाळ (ब) वर्धा/नागपूर/भंडारा/चंद्रपूर/गडचिरोली.	(अ) अमरावतीचे विभाग (ब) नागपूर विभाग

६. महाराष्ट्र राज्यातील सर्व शाळा, कनिष्ठ महाविद्यालये व महाविद्यालये यामधील विज्ञान शाखेच्या इयत्ता १२ वी मध्ये शिकत असलेल्या अनुसूचित जमातीचा दावा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या जमातीच्या प्रमाणपत्रांची तपासणी इयत्ता १२ वी चा निकाल जाहीर होण्यापूर्वी करण्याची सुधारित पद्धत शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग, क्र. सीबीसी-१०८५/(४२०)/का-११, दिनांक २४ जानेवारी, १९८५ अन्वये सन १९८५-८६ या शैक्षणिक वर्षापासून सुरु करण्यात आलेली आहे. या पद्धतीनुसार प्रत्येक शैक्षणिक वर्ष सुरु होण्यापूर्वी यासंबंधीचे आदेश आतापर्यंत निर्गमित करण्यात आलेले आहेत. असे आदेश प्रत्येक शैक्षणिक वर्षी काढावेत किंवा कसे असा प्रस्ताव शासनाच्या विचाराधीन होता. याबाबत आता असा निर्णय घेण्यात आला आहे की, सन १९९२-९३ व त्यापुढील प्रत्येक शैक्षणिक वर्षासाठी अशा प्रकारचे आदेश निर्गमित करण्याऐवजी राज्यातील सर्व शाळा, कनिष्ठ महाविद्यालये व महाविद्यालये यांनी खालीलप्रमाणे कार्यवाही करावी:—

वर्गवारी

दिनांक

१. अनुसूचित जमातीचा दावा असलेल्या विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या शैक्षणिक संस्थांमार्फत पृ. २ वर नमूद केलेल्या संबंधित प्रादेशिक अधिकाऱ्यांकडे अर्ज करण्याचा दिनांक	३१ ऑक्टोबर, प्रतिवर्षी.
२. प्रादेशिक अधिकाऱ्यांनी प्रमाणपत्र तपासणी समितीकडे विद्यार्थ्यांचे अर्ज पाठविण्याचा दिनांक	१५ नोव्हेंबर, प्रतिवर्षी.
३. प्रमाणपत्र तपासणी समितीने विद्यार्थ्यांच्या जमातीच्या प्रमाणपत्रांची तपासणी करून निर्णय देण्याचा अंतिम दिनांक	३० जून, प्रतिवर्षी.

वरील कार्यक्रमानुसार कार्यवाही करित असताना संबंधित दिनांकास स्थानिक अथवा सार्वजनिक सुट्टी आल्यास त्यापुढील कार्यालयीन कामाचा दिवस अंतिम दिनांक समजण्यात यावा.

भास्कर पाटील,
सहसचिव,
आदिवासी विकास विभाग.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March & September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for Contributors

The normal length of an article should be between 1,500 to 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the Contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

FORM IV

(See Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publica-
tion.* Bi-Annual.
3. *Printer's name* .. { Manager,
Yeravda Prison
Press, Pune 411 006.
Nationality .. Indian
Address .. Yeravda Prison Press,
Pune 411 006.
4. *Publisher's name* .. R. S. NEGI (I. A. S.)
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. R. S. NEGI (I. A. S.)
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, R. S. Negi hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

R. S. NEGI,
(Signature of Publisher)

Dated 1st September 1990.